

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Π.Μ.Σ. Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

Διπλωματική εργασία ειδίκευσης
Κατεύθυνση Κοινωνικής Θεωρίας και Κοινωνικής Έρευνας

Θέμα εργασίας: «Η γέννηση του καπιταλισμού στον Μαρξ και τον
Βέμπερ»

Επιβλέπων: Γ. Κουζέλης

2^ο Μέλος Τριμελούς: Π. Λέκκας

3^ο Μέλος Τριμελούς: Μ. Σπουρδαλάκης

Αλέξανδρος Παπαδημητρίου (Α.Μ.: 17515)

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1: Η μέθοδος του Μαρξ και του Βέμπερ.....	6
Α) Η μέθοδος του Μαρξ.....	6
Β) Η μέθοδος του Βέμπερ.....	16
Κεφαλαίο 2: Η μαρξική προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού.....	27
Α) Η «λογική» ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού.....	30
Β) Η ιστορική ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού.....	38
Κεφάλαιο 3: Η βεμπεριανή προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού.....	48
Α) Ο ρόλος της προτεσταντικής ηθικής στη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού.....	49
Β) Οι υπόλοιπες πτυχές της βεμπεριανής τοποθέτησης για τη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού.....	60
Κεφάλαιο 4: Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη μέθοδο και τη γέννηση του καπιταλισμού.....	68
Α) Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη μέθοδο.....	68
Β) Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη γέννηση του καπιταλισμού.....	78
Συμπεράσματα.....	94
Βιβλιογραφία.....	98

Εισαγωγή

Το αντικείμενο μελέτης της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η γέννηση του καπιταλισμού. Το εν λόγω θέμα θα εξεταστεί από την οπτική της κοινωνικής θεωρίας και όχι της οικονομικής επιστήμης ή κάποιου άλλου γνωστικού κλάδου. Για τον λόγο αυτό, ο καπιταλισμός γίνεται αντιληπτός ως ένα σύγχρονο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο όχι μόνο άσκησε καθοριστική επίδραση στις ζωές των ανθρώπων των προηγούμενων αιώνων, αλλά συνεχίζει να επιτελεί τον ίδιο ρόλο –προς το παρόν τουλάχιστον- και στον 21^ο αιώνα· κι αυτό παρά το ότι ή ίσως εξαιτίας των διαφορετικών μορφών που πήρε μέσω των επαναλαμβανόμενων αναδιαρθρώσεων του. Ο καπιταλισμός, όμως, από την εδραίωση του μέχρι σήμερα έχει διατηρήσει ορισμένα βασικά γνωρίσματά του έτσι, ώστε είναι νόμιμο να ισχυρίζεται κανείς πως πρόκειται επί της ουσίας για το ίδιο κοινωνικό φαινόμενο. Η παρούσα εργασία, λοιπόν, επιθυμεί να αποτελέσει μια μικρή συμβολή στη θεωρητική συζήτηση που σχετίζεται με αυτήν την ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας μέσω της εξέτασης της ιστορικής διαδικασίας από την οποία προέκυψε. Και αυτό διότι η βαθύτερη γνώση της προέλευσης ενός κοινωνικού φαινομένου μπορεί να βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόησή του, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στο σήμερα.

Από τις πολλές δυνατές θεωρητικές προσεγγίσεις στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας επιλέχθηκαν εκείνη του Καρλ Μαρξ και εκείνη του Μαξ Βέμπερ. Για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, διότι καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό τον σχετικό επιστημονικό και πολιτικό διάλογο και δεύτερον, διότι οι θεωρητικοί αυτοί μπορούν να συμπεριληφθούν στους πλέον οξυδερκείς από εκείνους που εξέτασαν συστηματικά και με πρωτότυπο τρόπο την κοινωνική πραγματικότητα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Επί πλέον, πρέπει να παρατηρηθεί ότι συνήθως θεωρείται ότι οι δύο αυτοί στοχαστές είναι ιδεολογικοί και πολιτικοί αντίπαλοι. Απ' την μια μεριά είναι αρκετά διαδεδομένη η πρόσληψη εκείνη του βεμπεριανού έργου που το τοποθετεί σε μια σχέση ευθείας αντιπαράθεσης με το αντίστοιχο μαρξικό. Η θέση αυτή αποκτά μάλιστα μεγάλη ισχύ και πειστική δύναμη ακριβώς λόγω των διαφορετικών προσεγγίσεων τους για τη γέννηση του καπιταλισμού, διαφορετικότητα η οποία -στην

βάση μιας συγκεκριμένης ερμηνείας κυρίως της μελέτης του Βέμπερ για την αιτιακή συσχέτιση της προτεσταντικής ηθικής και του καπιταλιστικού πνεύματος- θεωρείται ότι οδηγεί στην απόδειξη του λανθασμένου χαρακτήρα της σχετικής μαρξικής τοποθέτησης. Αλλά και από την άλλη μεριά, η αντιμετώπιση του ίδιου ζητήματος από διάφορα μαρξιστικά ρεύματα είναι παρόμοια με αντίστροφη βέβαια φορά.

Η υπόθεση της παρούσας εργασίας είναι ότι η εικόνα της ευθείας αντιπαράθεσης των δύο προσεγγίσεων για τη γέννηση του καπιταλισμού, όχι απλώς δεν αποδίδει τον τρόπο με τον οποίο πραγματικά σχετίζονται μεταξύ τους, αλλά δυσχεραίνει επί πλέον τον συναφή επιστημονικό διάλογο. Η υπόθεση αυτή προεκτείνεται γενικότερα στη σχέση που υφίσταται μεταξύ του μαρξικού και του βεμπεριανού έργου, υπόθεση η οποία θα ελεγχθεί κυρίως με βάση την πραγμάτευση και σύγκριση των μεθοδολογικών τμημάτων τους. Συνεπώς, η παρούσα εργασία επιδιώκει να διαπιστώσει κατά πόσο η προβληματική του Μαρξ και του Βέμπερ παρουσιάζει μια βαθύτερη συγγένεια ως προς ορισμένες πτυχές της και ιδίως κατά πόσο η βεμπεριανή ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού μπορεί να εμπλουτίσει την αντίστοιχη μαρξική διανοίγοντας νέες οπτικές του υπό εξέταση φαινομένου. Παράλληλα θα διαπιστωθεί σε ποια σημεία η βεμπεριανή αυτή προσέγγιση βασίστηκε στην αντίστοιχη μαρξική, σε ποια σημεία αντιτίθεται σ' αυτήν, αλλά και ποια σημεία της τροποποίησε σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση.

Πριν την παρουσίαση της διάρθρωσης της ύλης της παρούσας εργασίας είναι χρήσιμο να γίνουν ορισμένες μεθοδολογικές επισημάνσεις. Πρώτον, τόσο ο Μαρξ όσο και ο Βέμπερ εκλαμβάνουν τον καπιταλισμό ως ένα ιστορικά προσδιορισμένο κοινωνικό φαινόμενο τοποθετώντας μάλιστα την έναρξη της διαδικασίας διαμόρφωσής του στο ίδιο περίπου χρονικό σημείο. Βέβαια, ο Βέμπερ θεωρεί ότι ο τύπος αυτός οικονομικής δραστηριότητας αφενός ιστορικά έχει λάβει διάφορες μορφές και αφετέρου μπορεί να εντοπιστεί σχεδόν σε όλες τις εποχές και στους περισσότερους πολιτισμούς. Από τις μορφές αυτές, όμως, εξετάζει διεξοδικά κυρίως εκείνη του σύγχρονου καπιταλισμού. Με την έννοια αυτή του σύγχρονου καπιταλισμού προσπαθεί να συμβάλλει στην κατανόηση του ίδιου κοινωνικού και ιστορικού φαινομένου που με μαρξικούς όρους μπορεί να αποδοθεί ως κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Η εννοιολογική αυτή διαφοροποίηση δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς δεν εμποδίζει την σύγκριση των δύο προσεγγίσεων, η δυνατότητα της οποίας στηρίζεται στο σημείο συναντίληψης των δύο στοχαστών, δηλαδή στην ιστορικότητα του (σύγχρονου) καπιταλισμού.

Δεύτερον, ιδίως στα κεφάλαια εκείνα που επιχειρείται να παρουσιαστεί η επιχειρηματολογία τους, καταβλήθηκε προσπάθεια έτσι, ώστε να ακολουθηθεί όσο πιστότερα γινόταν η συλλογιστική πορεία των υπό εξέταση τμημάτων των έργων τους. Στο ίδιο πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε εκτενώς η ορολογία του Μαρξ και του Βέμπερ, καθώς αποτυπώνει τους σύνθετους εννοιολογικούς προσδιορισμούς τους, οι οποίοι με την σειρά τους διευκολύνουν την ανάδειξη του διανοητικού πλούτου που περιέχεται στις αναλύσεις τους. Και τρίτον, σε κάθε κεφάλαιο της παρούσας εργασίας προτάσσεται η πραγμάτευση της εξέτασης του συναφούς μέρους του μαρξικού έναντι του βεμπεριανού έργου. Και αυτό όχι τόσο για να τηρηθεί η σειρά με την οποία εμφανίστηκαν ιστορικά οι δύο προσεγγίσεις, αλλά κυρίως γιατί η τοποθέτηση του Βέμπερ γίνεται ευχερέστερα κατανοητή, αφού προηγουμένως έχει εκτεθεί η αντίστοιχη μαρξική.

Κλείνοντας την σύντομη αυτή εισαγωγή, θα σκιαγραφηθεί η δομή της παρούσας εργασίας: στο 1^ο κεφάλαιο παρουσιάζεται η διαφορετική μέθοδος των δύο στοχαστών· στο 2^ο κεφάλαιο η μαρξική προσέγγιση της γέννησης του καπιταλισμού, η οποία χωρίζεται σε δύο ενότητες που αντιστοιχούν στην λογική¹ και στην ιστορική στιγμή της ανάλυσης αυτής· στο 3^ο κεφάλαιο η βεμπεριανή προσέγγιση για το ίδιο θέμα, η οποία και αυτή διαιρείται σε δύο ενότητες, στις οποίες εξετάζονται διαδοχικά α) ο ρόλος της προτεσταντικής ηθικής και β) η συμβολή ποικίλων άλλων κοινωνικών παραγόντων. Στα κεφάλαια αυτά η έμφαση δίνεται στα σχετικά κείμενα του Μαρξ και του Βέμπερ και όχι στις διάφορες ερμηνείες τους, οι οποίες προφανώς επηρέασαν την διαδικασία συγγραφής τους. Στο 4^ο κεφάλαιο συγκρίνονται οι μεθοδολογικές επιλογές τους, η διαφορετική θεωρητική επεξεργασία τους όσον αφορά την έννοια του καπιταλισμού και οι προσεγγίσεις τους για τη γέννηση του υπό εξέταση κοινωνικού φαινομένου. Η σύγκριση αυτή, βεβαίως, βασίζεται στις αναλύσεις των προηγηθέντων κεφαλαίων, αλλά τις υπερβαίνει κιόλας, διότι αφενός είναι αμεσότερα και εμφανέστερα επηρεασμένη από μια ορισμένη ερμηνευτική κατεύθυνση και αφετέρου δεν καθοδηγείται απλώς από την υπόθεση που εκτέθηκε προηγουμένως, αλλά επιδιώκει να διαπιστώσει αν και σε ποια έκταση ισχύει· αποσκοπεί ακόμη να προσφέρει το έδαφος εκείνο για την διακρίβωση των ουσιαστικών συνεπειών της

¹Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για «λογική» ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού, αλλά για την συγκρότηση της έννοιας «κεφάλαιο», η οποία καθιστά εφικτή την ιστορική ανάλυσή του.

επιβεβαίωσης ή της διάψευσής της υπόθεσης αυτής για την προσέγγιση της γέννησης του καπιταλισμού, διακρίβωση η οποία θα πραγματοποιηθεί στα συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 1: Η μέθοδος του Μαρξ και του Βέμπερ

Η πραγμάτευση της μεθοδολογίας των δύο αυτών στοχαστών, παρότι δεν αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, είναι αναγκαία τόσο για την ευχερέστερη κατανόηση των συγκεκριμένων αναλύσεών τους για τη γέννηση του καπιταλισμού όσο και για τη λογική αλληλουχία της εδώ αναπτυσσόμενης επιχειρηματολογίας. Αποσκοπεί, λοιπόν, στην ομαλή εισαγωγή στον υπό εξέταση προβληματισμό τους. Για τον λόγο αυτό δεν διεκδικεί καμία πληρότητα. Παρ' όλα αυτά, η σύντομη αυτή παρουσίαση φιλοδοξεί να θίξει τα καίρια σημεία των δύο αυτών μεθοδολογιών με την μεγαλύτερη δυνατή προσήλωση στο νόημα που οι ίδιοι απέδιδαν σ' αυτές.

A) Η μέθοδος του Μαρξ

Το εγχείρημα της έκθεσης της μαρξικής μεθόδου εμφανίζει δυσκολίες, οι οποίες συνδέονται αφενός με το ότι ο Μαρξ δεν ανέπτυξε συστηματικά την μεθοδολογία του και αφετέρου με το σύνθετο αναλυτικά και νοηματικά περιεχόμενο του έργου του. Το τελευταίο, όσο συνεκτικό και αν θεωρηθεί ότι είναι, περιλαμβάνει αντιφατικές μεταξύ τους διατυπώσεις που επιτρέπουν αντίστοιχα και μια ποικιλία ερμηνειών. Η ύπαρξη, άλλωστε, διαφόρων ρευμάτων μαρξισμού και μαρξιστών διανοούμενων συνηγορεί για την «νομιμότητα» της πολλαπλότητας αυτής των δυνατών αναγνώσεων. Η παραδοχή αυτή φαίνεται να ενστερνίζεται μια σχετικιστική προσέγγιση του υπό εξέταση ζητήματος. Στην πραγματικότητα, όμως, μας προφυλάσσει από μια δογματική στάση.

Αφετηρία, βέβαια, της παρουσίασης της μεθόδου του Μαρξ πρέπει να είναι τα σχετικά κείμενά του, τα οποία, όμως, καθώς έχουν ερμηνευτεί προς διάφορες κατευθύνσεις, μοιάζει αδύνατο ή άνευ σημασίας να ισχυριστεί κανείς ότι κατέχει την μοναδική ορθή ανάγνωσή τους. Έτσι, είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι επιλέχτηκε εκείνη η κατεύθυνση, η οποία θεωρούμε ότι αποδίδει με τον κατά το δυνατό συνεπέστερο τρόπο την σκέψη του γερμανού επαναστάτη από την οπτική του

συνολικού έργου του. Για τον σκοπό αυτό αξιοποιήθηκε παράλληλα ένα τμήμα της σχετικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Η πιθανή μονομέρεια της παρουσίασης αυτής δεν εξηγείται μόνο από την επιλογή συγκεκριμένων στοχαστών και τον αποκλεισμό άλλων. Σχετίζεται, επί πλέον, με την προσπάθεια εξασφάλισης συνεκτικότητας του συνολικού μαρξικού έργου (μεθοδολογικά, οικονομικά, πολιτικά και ιστορικά κείμενα) και με τις ανάγκες που άπτονται του αντικειμένου της παρούσας εργασίας.

Κατ' αρχάς, ο Μαρξ πραγματεύεται τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα στο πλαίσιο του ιστορικού προσδιορισμού τους. Αυτό ισχύει, βέβαια, και για τους ποικίλους τρόπους παραγωγής. Από τον κανόνα αυτόν, λοιπόν, της άρσης της φυσικότητας και της ανάδειξης της ιστορικότητας δεν εξαιρείται ο καπιταλισμός, ο οποίος αποτελεί μια «ιστορικά παροδική βαθμίδα εξέλιξης ... της κοινωνικής παραγωγής» και όχι μια αμετάβλητη κατάσταση της ανθρωπότητας, όπως πίστευε η αστική πολιτική οικονομία². Η κριτική που άσκησε ο Μαρξ στην τελευταία δεν περιορίζεται μόνο στο στοιχείο αυτό, αλλά επεκτείνεται και στο ζήτημα της κατάλληλης μεθόδου για την εξέταση της κοινωνικής πραγματικότητας. Προηγουμένως, όμως, είναι αναγκαίο να επισημανθεί απλώς η στενή σύνδεση της ταξικής πάλης με την αντίληψη αυτή της ιστορικότητας, σύνδεση η οποία με εμφατικό τρόπο διατυπώνεται στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο: «ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ, η ιστορία όλης της κοινωνίας είναι ιστορία ταξικών αγώνων.»³.

Επιστρέφοντας στο Κεφάλαιο, το κατεξοχήν έργο της ωριμότητάς του, διαπιστώνει κανείς ότι, παρότι «είναι πιο εύκολο να» μελετηθεί «το διαμορφωμένο σώμα παρά το κύτταρο του σώματος», σημείο εκκίνησής του αποτελεί το δεύτερο. Και καθώς οι μέθοδοι και οι πρακτικές των θετικών επιστημών είναι ακατάλληλες για «την ανάλυση των οικονομικών μορφών», ο Μαρξ χρησιμοποιεί για τον σκοπό αυτό την «δύναμη της αφαίρεσης». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διερεύνηση της διαδικασίας παραγωγής του κεφαλαίου δεν ξεκινάει από το κεφάλαιο, αλλά από την «οικονομική κυτταρική μορφή» του, δηλαδή από το εμπόρευμα⁴. Για ποίο λόγο, όμως, ο Μαρξ επέλεξε τη δύσκολη αυτή οδό;

²Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 20.

³Μαρξ, Κ, Ένγκελς, Φ (2004), *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 45.

⁴Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 12.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό βρίσκεται στα Grundrisse, τα οποία προηγούνται χρονικά, συνδέονται στενά και αποτελούν προεργασία του Κεφαλαίου. Εκεί περιέχονται ορισμένες κρίσιμες μεθοδολογικές παρατηρήσεις: Εκ πρώτης όψεως αφετηρία της έρευνας πρέπει να είναι «το πραγματικό και συγκεκριμένο», το οποίο, όμως, μπορεί να προσφέρει μόνο «μια χαοτική παράσταση του όλου». Στο επίπεδο αυτό η προσπάθεια επιστημονικής κατανόησης της πραγματικότητας μοιάζει αδύνατη. Για τον λόγο αυτό είναι απαραίτητος «ο ακριβέστερος προσδιορισμός» της, ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό απλών κατηγοριών ή αφαιρέσεων. Πρόκειται για την κίνηση από το (χαοτικό) συγκεκριμένο στο (απλό) αφηρημένο, η οποία, αν και είναι αναγκαίος κρίκος της γνωστικής διαδικασίας, δεν επαρκεί. Στη συνέχεια πρέπει να ακολουθηθεί η αντίστροφη αναλυτική πορεία. Να πραγματοποιηθεί η κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, το οποίο πλέον συνιστά μια «μια πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων». Η δεύτερη αυτή νοητική διεργασία συνιστά σύμφωνα με τον Μαρξ την «επιστημονικά σωστή» μέθοδο της πολιτικής οικονομίας, η οποία προϋποθέτει να έχει συντελεστεί ήδη το πρώτο μέρος της κίνησης. Το πέρασμα, βέβαια, από το συγκριμένο στο αφηρημένο, δηλαδή η ανεύρεση των απλών στοιχείων της σύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας, ήταν η προσφορά της πρώιμης πολιτικής οικονομίας⁵.

Αποτέλεσμα της επιστημονικής έρευνας, λοιπόν, είναι το συγκεκριμένο ως «συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού». Παρότι, όμως, το συγκεκριμένο εμφανίζεται ως προϊόν της σκέψης, «αποτελεί την πραγματική αφετηρία» της. Αυτό οφείλεται στον διαφορετικό χαρακτήρα του αρχικού και του τελικού σταδίου της συνολικής γνωστικής διαδικασίας: το (χαοτικό) συγκεκριμένο διαμέσου της διαμόρφωσης και εν συνεχεία της αξιοποίησης των (απλών) εννοιών μετασχηματίζεται σε (πλούσιο) συγκεκριμένο. Η διαμεσολαβητική αυτή λειτουργία των αφηρημένων προσδιορισμών προϋποθέτει την ύπαρξη της κοινωνικής πραγματικότητας και αποσκοπεί στην επιστημονική κατανόησή της. Δεν παράγει, λοιπόν, η σκέψη το πραγματικό, όπως πίστευε ο Χέγκελ, αλλά έχει μόνο την δυνατότητα να το αναπαραστήσει με μη πιστό τρόπο· η σκέψη μπορεί απλώς να «οικειοποιείται το συγκεκριμένο» και να «το αναπαράγει σαν πνευματικό συγκεκριμένο». Η εγγελιανή αυτή «αυταπάτη» αποφεύγεται, επειδή στην μαρξική

⁵Μαρξ, Κ (1989), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Τόμος Α')*, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής, σ. 66.

μεθοδολογία το πραγματικό και το γνωστικό αντικείμενο δεν ταυτίζονται. Με τον τρόπο αυτό, γίνεται σαφές πως η όλη αναλυτική προσπάθεια αποτελεί μια διεργασία που πραγματοποιείται εντός της σκέψης μέσω «της επεξεργασίας της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες»⁶. Η σκέψη μπορεί, έτσι, να εξασφαλίσει μια μεγαλύτερη ή μικρότερη προσέγγιση μεταξύ της αφετηρίας της και του αποτελέσματός της, στην οποία επιδρούν αφενός η καταλληλότητα των απλών αφαιρέσεων και αφετέρου ο τρόπος αξιοποίησής τους⁷.

Πως σχετίζεται, όμως, «η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο», η οποία αποτελεί ένα λογικό σχήμα ανάλυσης, με την «πραγματική ιστορική διαδικασία»; Με άλλα λόγια, τί σχέση έχει το πέρασμα αυτό από τις απλές στις σύνθετες έννοιες με την ιστορική εξέλιξη; Κατ' αρχάς, υπάρχει το ενδεχόμενο η αφηρημένη κατηγορία να προηγείται όχι μόνο λογικά, αλλά και ιστορικά, της πιο συγκεκριμένης (πχ χρήμα-κεφάλαιο). Στην περίπτωση αυτή η λογική και η ιστορική στιγμή της ανάλυσης συμβαδίζουν. Ο Μαρξ παρατηρεί, όμως, ότι η απλή κατηγορία «μπορεί στην πλήρη της εκτατική και εντατική ανάπτυξη να ανήκει» σε μια μεταγενέστερη εποχή. Έτσι, παρότι το χρήμα προϋπάρχει του κεφαλαίου, στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μετασχηματίζεται ποιοτικά⁸. Επίσης, υπάρχει η δυνατότητα μια συνθετότερη κατηγορία να έχει «αναπτυχθεί πληρέστερα σε μια λιγότερο εξελιγμένη κοινωνία»⁹. Συνεπώς, η λογική ανάλυση δεν βρίσκεται σε μια αναγκαία σχέση αντιστοιχίας με την ιστορική εξέλιξη.

Όσον αφορά τις απλές κατηγορίες πρέπει να προστεθεί ότι λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους «ισχύουν για όλες τις εποχές». Ταυτόχρονα, όμως, είναι και δεν είναι υπερϊστορικές, καθώς το «καθορισμένο» περιεχόμενό τους συνιστά «προϊόν ιστορικών σχέσεων» και ισχύει πλήρως μόνο στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων. Μάλιστα «οι πιο γενικές αφαιρέσεις γεννιούνται» μόνο στο έδαφος των πλέον αναπτυγμένων κοινωνιών, καθώς η ίδια η πραγματικότητα των τελευταίων τοποθετεί

⁶Ibid, σ. 66-67. Επίσης, για την διάκριση πραγματικού και γνωστικού αντικειμένου βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Δημούλης, Δ (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 54-58.

⁷Με τα ζητήματα αυτά ο Μαρξ δεν ασχολείται ούτε στο τμήμα αυτό των Grundrisse ούτε σε κάποιο άλλο μεθοδολογικό κείμενό του. Βέβαια, με βάση το Κεφάλαιο μπορεί να διαπιστωθεί τόσο κατά πόσο διατηρεί, τροποποιεί κλπ τις απλές αφαιρέσεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας όσο και κατά πόσο διαφέρει ο τρόπος που τις χρησιμοποιεί. Το θέμα αυτό, όμως, υπερβαίνει τις ανάγκες της παρούσας εργασίας.

⁸Βλ. και σ. 30-31 της παρούσας εργασίας για τις λειτουργίες του χρήματος στον ΚτΠ.

⁹Μαρξ, Κ (1989), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Τόμος Α')*, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής, σ. 67-68.

σε δεύτερη μοίρα την ιδιαιτερότητα της μορφής και αναδεικνύει τα κοινά στοιχεία της. Έτσι, π.χ. μόνο στην βάση του καπιταλισμού, όπου κυριαρχεί η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία έναντι της συγκεκριμένης, κατέστη δυνατή η παραγωγή της εργασίας ως γενικής και απλής έννοιας που ισχύει και για τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής¹⁰. Και επειδή «η πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής» είναι ο καπιταλισμός, «οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις» του και η –μέσω αυτών των κατηγοριών- κατανόησή του καθιστά δυνατή και εκείνη των προγενέστερων κοινωνιών, από τα στοιχεία των οποίων προέκυψε ο ίδιος ιστορικά. Βέβαια, η αξιοποίηση των εννοιών που παρήχθησαν για την επιστημονική εξήγηση του καπιταλισμού πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή για την μελέτη άλλων κοινωνικών σχηματισμών, για να μην παραβλεφθούν οι διαφορές και να μην παραγνωρισθεί η ιστορική ιδιομορφία τους¹¹.

Οι συλλογισμοί αυτοί έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο που διαρθρώνονται οι μελέτες του Μαρξ. Η έκθεση και η ανάπτυξη των οικονομικών κατηγοριών δεν ακολουθεί την σειρά με την οποία εμφανίστηκαν ιστορικά τα αντικείμενα που αυτές προσπαθούν να περιγράψουν. Αντίθετα, η «σειρά» των κατηγοριών αυτών «καθορίζεται ... από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία», καθορίζεται, δηλαδή, από τις ανάγκες της λογικής ανάλυσης¹². Για τον λόγο αυτό, το πρώτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου που πραγματεύεται την απλή εμπορευματική παραγωγή και κυκλοφορία δεν αντιστοιχεί στην περιγραφή των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών: οι μορφικοί προσδιορισμοί που περιέχονται εκεί περιγράφουν ήδη τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Παρότι οι μεθοδολογικές αυτές επισημάνσεις που περιέχονται στην εισαγωγή των Grundrisse είναι εξαιρετικά σημαντικές, δεν εξαντλούν το εν λόγω θέμα. Στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του Κεφαλαίου περιλαμβάνονται ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως συνέχεια όσων αναλύθηκαν μέχρι το σημείο αυτό της παρούσας εργασίας. Εκεί ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι η διαλεκτική μέθοδος του είναι «το κατευθείαν αντίθετο» της αντίστοιχης εγγελιανής. Και αυτό διότι το πραγματικό δεν είναι, όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ, το προϊόν της σκέψης, αλλά η αφετηρία μιας συνθετικής γνωστικής διαδικασίας. Η ανθρώπινη σκέψη, όπως

¹⁰Ibid, σ. 69-70.

¹¹Ibid, σ. 70.

¹²Ibid, σ. 71.

είδαμε, μπορεί απλώς να το ιδιοποιηθεί και να το αναπαραστήσει με την χρήση αφηρημένων και συγκεκριμένων εννοιών. Για τον λόγο αυτό, «το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι». Με το «αναποδογύρισμα» αυτό ο Μαρξ δεν οδηγείται, όμως, σε μια ολοκληρωτική απόρριψη της διαλεκτικής του Χέγκελ, καθώς σκοπός του ήταν να εξάγει «το λογικό πυρήνα» που περιέχεται «μέσα στο μυστικιστικό» της «περίβλημα»¹³. Η μαρξική εκδοχή της σχετίζεται τόσο με τον διφυή χαρακτήρα «του πραγματικού» και την «γεμάτη αντιφάσεις κίνηση» της κοινωνικής πραγματικότητας όσο και με την προσπάθεια ανακατασκευής της μέσω της διαλεκτικής παρουσίασης των εννοιών¹⁴. Η ιδιαιτερότητα της τελευταίας συνίσταται στο ότι οι κατηγορίες δεν παρατίθενται και δεν διαδέχονται απλώς η μια την άλλη, αλλά εκτίθενται «κατά τέτοιον τρόπο», ο οποίος είναι ουσιαστικός «για το περιεχόμενο» της ανάλυσης, έτσι ώστε να αναδεικνύεται «ο εσωτερικός τους δεσμός», δηλαδή το «πως η μια κατηγορία καθιστά αναγκαία την άλλη». Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η διαλεκτική του Μαρξ, η ειδική σημασία της οποίας μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο με βάση την μελέτη της συγκεκριμένης ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας του, δεν αποτελεί μια πλήρως επεξεργασμένη θεωρητικά μέθοδο¹⁵.

Στο ίδιο κείμενο ο Μαρξ διακρίνει την μέθοδό του σε δύο διαφορετικά στάδια: την έρευνα και την έκθεση. Προσδιορίζει μάλιστα και την χρονική ακολουθία τους. Η έρευνα προηγείται της έκθεσης, καθώς η ολοκλήρωσή της αποτελεί προϋπόθεση της δεύτερης. Ακριβώς, όμως, επειδή η διάκριση αυτή έχει τυπικό μόνο χαρακτήρα¹⁶ οι σχέσεις που σχηματίζονται μεταξύ τους εν τέλει δεν είναι τόσο απλές. Ειδικότερα, πέρα από την προφανή καθοδήγηση της έκθεσης από τα πορίσματα της έρευνας συμβαίνει και η αντιστροφή διανοητική διεργασία: στο πλαίσιο της παρουσίασης πραγματοποιείται η επεξεργασία και η διαμόρφωση των εννοιών αυτών, οι οποίες «καθίστανται εργαλεία της έρευνας και χωρίς τις οποίες η έρευνα θα ήταν κυριολεκτικά τυφλή». Επί πλέον, η διαδικασία της έκθεσης και ιδίως «τα κρίσιμα σημεία καμπής της επιχειρηματολογίας ... αποτυπώνουν μια αναγκαία κίνηση της ίδιας της έρευνας», στο έδαφος της οποίας μόνο μπορεί να ελεγχθεί και να

¹³Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.25-26.

¹⁴Κουζέλης, Γ, «*Η μέθοδος παρουσίασης (Darstellung) στο Κεφάλαιο*» (θέσεις 2007), σ. 2 και Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.26.

¹⁵Χάινριχ, Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 46-47.

¹⁶Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 25.

διαπιστωθεί η προσφορότητα των εννοιών αυτών, καθώς εκεί γίνεται η χρήση τους. Για τους ανωτέρω λόγους, όχι μόνο τα δύο αυτά στάδια δεν μπορούν να διακριθούν απόλυτα και δεν υπόκεινται σε έναν αυστηρό κανόνα χρονικής διαδοχής, αλλά διαπλέκονται διαρκώς το ένα με το άλλο: η μαρξική επιστημονική πρακτική «δεν μπορεί να αποφύγει τη συνεχή μετάβαση από την έρευνα στην έκθεση και αντιστρόφως». Η σύντομη αυτή σκιαγράφηση του τρόπου συσχέτισης των δύο αυτών φάσεων, η οποία, παρότι αντιστρατεύεται την ρητή διατύπωση του Μαρξ, βρίσκεται εγγύτερα στην ουσία της επιχειρηματολογίας του, επαναπροσδιορίζει και τον τρόπο πρόσληψης της μαρξικής διαλεκτικής¹⁷. Στη συνέχεια θα εξεταστεί η «υλιστική βάση της μεθόδου» του¹⁸, η πραγμάτευση της οποίας είναι απαραίτητη για την ολοκλήρωση της ενότητας αυτής.

Στον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας ο Μαρξ εκθέτει με συνοπτικό, αλλά περιεκτικό τρόπο, την μέθοδο που ακολούθησε στις έρευνές του. Το γενικό συμπέρασμα που αποτέλεσε την κατευθυντήρια αρχή γι' αυτές συμπυκνώνεται στην ακόλουθη διατύπωση: «Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής.»¹⁹. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής προσδιορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις που τον διέπουν και από το επίπεδο της τεχνολογικής ανάπτυξης ή σύμφωνα με την μαρξική ορολογία από τις παραγωγικές σχέσεις και τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες συγκροτούν από κοινού την οικονομική βάση. Η βάση αυτή, όμως, δεν είναι δυνατό από μόνη της ούτε να αναπαραχθεί ούτε να διαμορφωθεί ιστορικά²⁰, καθώς είναι αναγκαία η συνδρομή και άλλων κοινωνικών παραγόντων. Το σύνολο των παραγόντων αυτών συναποτελούν το εποικοδόμημα, το οποίο καθορίζεται από την βάση. Στο εποικοδόμημα εντάσσονται οι νομικές σχέσεις, το κράτος, η πολιτική, η ιδεολογία, οι κοινωνικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια σχέση αιτίου-αιτιατού ή ορθότερα μια αναλυτική αρχή βάσει της οποίας για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων αφετηρία και πρωταρχικό στοιχείο αποτελούν οι «υλικές συνθήκες».

¹⁷Κουζέλης, Γ, «Η μέθοδος παρουσίασης (*Darstellung*) στο Κεφάλαιο» (θέσεις 2007), σ. 2-3.

¹⁸Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.23.

¹⁹Μαρξ, Κ (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 19.

²⁰Βλ. και το κεφάλαιο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, καθώς και την δεύτερη ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου της παρούσας εργασίας.

Στη συνέχεια ο Μαρξ αναπτύσσει τη διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, την αντιστοιχία και την αναντιστοιχία τους. «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων.»²¹. Η αντιστοιχία, όμως, αυτή παρατηρείται σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, έχει δηλαδή παροδικό χαρακτήρα. Έτσι, σε ένα ορισμένο ιστορικό στάδιο οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό έτσι, ώστε οι υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις από θετικό παράγοντα μετατρέπονται σε εμπόδιο για την παραπέρα ανάπτυξή τους. Η αναντιστοιχία αυτή οξύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις οδηγώντας στην εκδήλωση κοινωνικής επανάστασης, η οποία μετασχηματίζει ριζικά την οικονομική βάση και κατά συνέπεια και «ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα»²². Η παρουσίαση της αντιστοιχίας/αναντιστοιχίας μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων ολοκληρώνεται στον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας με μια ακόμα διαπίστωση, συναφή με την προηγούμενη, κατά την οποία: «Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση τους καινούργιες, ανώτερες σχέσεις παραγωγής, πριν εκκολαφτούν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι υλικοί όροι ύπαρξής τους.»²³. Επί πλέον, βεβαιώνεται ότι ο καπιταλισμός αποτελεί την «τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας»²⁴, η οποία με την ανάπτυξη των εγγενών αντιφάσεων της παρέχει «την πραγματική βάση μιας ανώτερης κοινωνικής μορφής, που θεμελιακή της αρχή είναι η πλέρια κι ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ατόμου»²⁵, δηλαδή δημιουργεί τις υλικές προϋποθέσεις για την κομμουνιστική κοινωνία. Η τελευταία με τη σειρά της θα άρει την αντίφαση που παρατηρείται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής μεταξύ της ατομικής ιδιοποίησης του πλούτου (μορφή) και του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής του (περιεχόμενο) υπέρ του κοινωνικού στοιχείου.

²¹Ibid, σ. 19.

²²Ibid, σ, σ. 19-20.

²³Ibid, σ. 20.

²⁴Ibid, σ. 20-21.

²⁵Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 613.

Επί πλέον, η σχέση μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού παράγοντα στο εν λόγω κείμενο εμφανίζεται ως μια σχέση καθορισμού του πρώτου από τον δεύτερο. Αφενός η συγκεκριμένη θέση του ατόμου στην ταξική διαστρωμάτωση καθορίζει την ταξική του συνείδηση ή σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ: «Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους.»²⁶. Από την αντικειμενικότητα, την τάξη καθ' εαυτή, δημιουργείται η υποκειμενικότητα, η τάξη δι' εαυτή. Αφετέρου η διαλεκτική σχέση παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, όπως παρουσιάστηκε, μοιάζει να οδηγεί μηχανικά στο μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων, αφήνοντας μικρό μόνο περιθώριο στην κοινωνική δράση ή έστω στον προσδιορισμό του περιεχομένου που αυτή μπορεί να λάβει. Άλλωστε, οι «αντιφάσεις της υλικής ζωής» αποτελούν την βάση για την εξήγηση της διαμόρφωσης της κοινωνικής συνείδησης²⁷.

Οι σκέψεις που περιέχονται στον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας έχουν αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης πρόσληψης τόσο της μεθόδου όσο και του συνολικού έργου του Μαρξ, στην οποία κυριαρχεί το στοιχείο του οικονομικού αναγωγισμού και του ντετερμινισμού. Η ορθότητά της, όμως, μπορεί να ελεγχθεί, διότι αφενός δεν πρόκειται για την μονή δυνατή ερμηνεία του εν λόγω κειμένου και αφετέρου το εξετάζει απομονωμένα παραβλέποντας τον πλούτο της μαρξικής σκέψης που μπορεί να βρεθεί σε άλλα συναφή γραπτά του²⁸. Όπως προκύπτει, άλλωστε, από την όλη επιχειρηματολογία της ενότητας αυτής, ο μεθοδολογικός προβληματισμός του Μαρξ είναι πολύπλευρος και δεν εξαντλείται στο υλιστικό στοιχείο. Βεβαίως, η υλιστική πλευρά στο πρόγραμμα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας είναι ιδιαίτερος σημαντική, αλλά το περιεχόμενο της δεν είναι όσο δεδομένο μοιάζει εκ πρώτης όψεως. Για την αποσαφήνισή της θα έπρεπε να συνεκτιμηθούν τόσο τα διάφορα μεθοδολογικά κείμενα του Μαρξ, τα οποία συνοψίστηκαν και σχολιάστηκαν εν συντομία προηγουμένως, όσο και τα οικονομικά, ιστορικά και πολιτικά κείμενά του. Η θεωρητική αυτή εργασία, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, καθώς υπερβαίνει τις ανάγκες της εδώ επιχειρούμενης παρουσίασης της

²⁶Μαρξ, Κ (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 19.

²⁷Ibid, σ. 20.

²⁸Ως έναν βαθμό η θεωρητική αυτή στάση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί την περίοδο εκείνη που παρέμεναν αδημοσίευτα ορισμένα σημαντικά κείμενα του Μαρξ και ιδίως τα Grundrisse. Ακόμη και τότε, όμως, μια προσεκτική εξέταση των αναλύσεων του ήταν ικανή να δημιουργήσει –τουλάχιστον– αμφιβολίες για την ορθότητά της.

μαρξικής μεθόδου. Είναι αναγκαίο, όμως, να διατυπωθεί ρητά η θέση που την διατρέχει όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα.

Κατ' αρχάς, οι σκέψεις που περιέχονται στον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας αποτελούν απλώς το «καθοδηγητικό νήμα» για τις «μελέτες» του Μαρξ²⁹. Ήδη, η διατύπωση αυτή δείχνει πως το σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος που σκιαγραφείται στο εν λόγω κείμενο δεν συνιστά μια αναντίρρητη και καθολική αλήθεια, αλλά ένα εξαιρετικά χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο για την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Δεν παρέχει, λοιπόν, το ίδιο άμεσα γνώσεις³⁰. Μπορεί απλώς να διευκολύνει την έρευνα και την συνολική γνωστική διαδικασία στην προσπάθειά της να ιδιοποιηθεί γνωστικά το (χαοτικό) συγκεκριμένο και να το μετασχηματίσει σε (πλούσιο) συγκεκριμένο. Επί πλέον, σημειώνεται ότι στο εν λόγω κείμενο ο Μαρξ χρησιμοποιεί έναν όρο, ο οποίος σαφώς διακρίνεται από την έννοια του τρόπου παραγωγής: πρόκειται για «τον κοινωνικό σχηματισμό»³¹. Η έννοια αυτή επιτρέπει την μελέτη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, όπως έχει ιστορικά διαμορφωθεί, η οποία περιέχει στοιχεία από παραπάνω από έναν τρόπο παραγωγής³² -και κατά πάσα πιθανότητα ένας από αυτούς κυριαρχεί, ενώ πέραν του τρόπου παραγωγής στην διαμόρφωση του κοινωνικού σχηματισμού ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν και οι υπόλοιποι παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η υπόθεση, λοιπόν, της παρούσας εργασίας είναι ότι κατά τον Μαρξ: πρώτον, οι (καπιταλιστικές) κοινωνίες αποτελούν ένα φαινόμενο το οποίο δεν μπορεί να περιοριστεί στην εξήγηση και κατανόηση του (αντίστοιχου) τρόπου παραγωγής³³ και δεύτερον, ότι –παρά την χρησιμότητα της καθιέρωσης της προτεραιότητας του υλικού στοιχείου για την ερευνητική διαδικασία και την σπουδαιότητα της οικονομίας για το σύνολο της (καπιταλιστικής) κοινωνίας– η σχέση της βάσης και του εποικοδομήματος είναι πιο σύνθετη από ό, τι αφήνει να φανεί ο πρόλογος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας³⁴. Πρόκειται για μια σχέση αμφίδρομου

²⁹Ibid, σ. 19.

³⁰Βλ. και Γκράμσι. Α (2008), *Ιστορικός Υλισμός. Τετράδια της Φυλακής*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 102-103.

³¹Μαρξ. Κ (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 21.

³²Ενδεικτικά: βλ. Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 15.

³³Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 21.

³⁴Η χρησιμότητα του εν λόγω σχήματος δεν περιορίζεται στην μελέτη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά εκτείνεται στο σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας/προϊστορίας. Άλλωστε στον υπό

καθορισμού: το εποικοδόμημα επιδρά και αυτό στην βάση, η οποία δεν καθορίζει απόλυτα την πρώτη. Οπωσδήποτε, όμως, ο Μαρξ ιεραρχεί τους ποικίλους παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας όχι απλώς για γνωστικούς σκοπούς, αλλά διότι θεωρεί ότι η ιεράρχηση αυτή αποδίδει καλύτερα την ιστορική κίνηση της κοινωνίας. Τόσο, όμως, η θεωρητική τεκμηρίωση της θέσης αυτής, η οποία έχει πραγματοποιηθεί από διάφορες μαρξιστικές σχολές και διανοούμενους, όσο και οι ποικίλες αποχρώσεις που έχει λάβει εκφεύγουν του αντικειμένου της παρούσας εργασίας. Έτσι, η υπόθεση αυτή θα ελεγχθεί με βάση την μαρξική προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού, ενώ η γονιμότητά της μπορεί να κριθεί μόνο μετά την ολοκλήρωση της σύγκρισης των αναλύσεων των δύο στοχαστών.

B) Η μέθοδος του Βέμπερ

Η πραγμάτευση της μεθοδολογίας του Βέμπερ δεν παρουσιάζει τις δυσκολίες που συνάντησε η προσπάθεια έκθεσης της αντίστοιχης μαρξικής. Αυτό οφείλεται στο ότι ο γερμανός κοινωνιολόγος σε διάφορα κείμενά του ασχολήθηκε διεξοδικά με μεθοδολογικά ζητήματα είτε ασκώντας κριτική σε ορισμένες συναφείς επιστημονικές αντιλήψεις είτε συμβάλλοντας με θετικό τρόπο στον σχετικό διάλογο που διεξαγόταν την εποχή εκείνη³⁵. Η συνεισφορά του στο σύνολό της, η οποία περιλαμβάνει την ανάλυση αφενός ποικίλων κοινωνικών φαινομένων και αφετέρου των προϋποθέσεων της επιστημονικότητάς της, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για την σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Στην ενότητα αυτή θα επιχειρηθεί να συνοψιστούν οι πλούσιες σε περιεχόμενο μεθοδολογικές παρατηρήσεις του, ενώ στο 3^ο κεφάλαιο θα εξεταστεί η συμβολή του στην εξήγηση ενός μόνο, αλλά ιδιαίτερα κρίσιμου, ιστορικού και

σχολιασμό πρόλογο αφενός οι διατυπώσεις έχουν γενικό χαρακτήρα –χωρίς κάποιον περαιτέρω χρονικό προσδιορισμό- και αφετέρου αναφέρονται ρητά -εκτός του καπιταλιστικού- ο αρχαίος, ο ασιατικός και ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής. Στο Κεφάλαιο ο Μαρξ απαντώντας σε μια συναφή κριτική που του ασκήθηκε αίρει κάθε αμφισβήτηση και διευκρινίζει την γενική –κατά τον ίδιο- ισχύ της μεθόδου που καθοδηγεί τις έρευνές του [Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 94-96 (υποσημείωση 33)]. Επί πλέον, στον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας μπορεί να βασιστεί μια απλουστευτική ερμηνεία της μαρξικής θέσης για την διαδοχή των τρόπων παραγωγής ως μιας γραμμικής εξελικτικής διαδικασίας, η οποία ιδίως με την δημοσίευση των Grundrisse κατέστη προβληματική. Σχετικά βλ. τόσο την εισαγωγή του ιστορικού Eric Hobsbawm όσο και το κυρίως κείμενο: Marx, K (1982), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος.

³⁵Βέβαια, η κριτική δεν έχει μόνο αρνητικό περιεχόμενο, καθώς –τουλάχιστον στην περίπτωση του Βέμπερ- καθίσταται εφικτή χάρη σε ένα στοιχείο με θετικό χαρακτήρα: την δέσμευση στις αξίες της επιστημονικότητας. Επί πλέον, η κριτική μιας αντίληψης μπορεί να προσφέρει την βάση για τον σχηματισμό κάποιας άλλης, διαφορετικού περιεχομένου. Τέλος, και η θετική τοποθέτηση πάνω σε ένα ζήτημα ταυτόχρονα αποτελεί -έμμεση έστω- κριτική, άρα άρνηση, άλλων με αντίθετο περιεχόμενο.

κοινωνικού φαινομένου και συγκεκριμένα της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού.

Κατ' αρχάς, αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι η ανθρώπινη συμπεριφορά. Η τελευταία, βέβαια, περιλαμβάνει ένα πλήθος εντελώς ασύνδετων μεταξύ τους ανθρώπινων ενεργημάτων (από ανακλαστικές κινήσεις μέχρι ενσυνείδητες και σκόπιμες πρακτικές). Προκειμένου, όμως, να συγκροτηθεί ο συγκεκριμένος επιστημονικός κλάδος και να μπορέσει να επιτελέσει τον ρόλο του, δηλαδή να επιχειρήσει να συλλάβει την κοινωνική πραγματικότητα, καθίσταται αναγκαίος ο περαιτέρω προσδιορισμός του αντικείμενου του. Έτσι, η κοινωνιολογία δεν ασχολείται με την ανθρώπινη συμπεριφορά εν γένει, αλλά με την ανθρώπινη δραστηριότητα· με την πρακτική εκείνη, δηλαδή, το ιδιαίτερο γνώρισμα της οποίας είναι ότι έχει «(υποκειμενικό) νόημα». Στον όρο «δραστηριότητα» ο Βέμπερ - πιθανότητα επηρεασμένος από την νομική δογματική και δη εκείνη του ποινικού δικαίου- δεν εντάσσει μόνο την υπό στενή έννοια πράξη, αλλά και την εκούσια παράλειψη ή την ανοχή, ενώ ταυτόχρονα το νόημα της δεν είναι απαραίτητο να «έχει γίνει αντιληπτό» από το υποκείμενο που την διενεργεί³⁶.

Ο Βέμπερ δεν αρκείται στον προσδιορισμό αυτό, αλλά τον εξειδικεύει ακόμη περισσότερο. Αντικείμενο της κοινωνιολογίας, λοιπόν, είναι η «σημαντική» γι' αυτήν ανθρώπινη δραστηριότητα, δηλαδή η συμπεριφορά εκείνη η οποία αφενός «μπορεί ... να αναφέρεται στη συμπεριφορά άλλων ανθρώπων» από την σκοπιά του νοήματος που το δρών υποκείμενο αποδίδει σ' αυτήν και αφετέρου «συμπροσδιορίζεται κατά τη διαδρομή της από αυτήν την πλήρη νοήματος αναφορά». Εφόσον πληρούνται οι δύο αυτοί όροι, η ανθρώπινη δραστηριότητα «με αφετηρία» το υποκειμενικό νόημά της μπορεί να γίνει κατανοητή μέσω της ερμηνείας της, να αποτελέσει, δηλαδή, μια «κατανοητά εξηγήσιμη» πραγματικότητα³⁷. Η μέθοδος αυτή, όμως, μοιάζει να ρέπει προς έναν αυθαίρετο υποκειμενισμό τόσο λόγω της ιδιαιτερότητας του υπό εξέταση αντικείμενου όσο και του τρόπου με τον οποίο το ιδιοποιείται γνωστικά η «κατανοούσα κοινωνιολογία». Για να διασφαλίσει, λοιπόν, ο Βέμπερ την επιστημονικότητα του όλου εγχειρήματος και εν τέλει την ορθότητα της ερμηνείας,

³⁶Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης, Γ, Ψυχοπαίδης, Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 139.

³⁷Ibid, σ. 139 και 137.

θεωρεί απαραίτητο τον έλεγχο της κατανόησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς με την βοήθεια των μεθόδων «του αιτιοκρατικού καταλογισμού»³⁸.

Από το σύνολο των ανθρώπινων αυτών δραστηριοτήτων η κατά το σκοπό ορθολογική συμπεριφορά, δηλαδή εκείνη «η οποία κατευθύνεται αποκλειστικά σε μέσα που (υποκειμενικώς) θεωρούνται προσιδιάζοντα σε (υποκειμενικώς) συλλαμβανόμενους σαφείς σκοπούς», παρότι μπορεί να κατανοηθεί ευκολότερα, δεν είναι «η μόνη κατανοητή». Για τον λόγο αυτό, η εν λόγω συμπεριφορά, όπως και η συναρτώμενη μ' αυτή έλλογη ερμηνεία, δεν μπορούν να μονοπωλήσουν το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον. Πρώτον, διότι η ερμηνεία αυτή, όσο πρόσφορη και αν είναι, προσκρούει σε ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο, στο γεγονός, δηλαδή, ότι η σχέση μέσων και σκοπών καταλήγει αναγκαστικά στην αναγωγή σε σκοπούς που «δεν επιδέχονται περαιτέρω ορθολογική ερμηνεία»³⁹. Και δεύτερον, επειδή η πλειονότητα του ανθρώπινου πράττειν δεν υπάγεται στην προαναφερθείσα κατηγορία, αλλά σε άλλες: στην ορθολογική κατά την αξία συμπεριφορά και ιδίως στην παραδοσιακή και συναισθηματική συμπεριφορά⁴⁰. Η ορθολογική κατά τον σκοπό συμπεριφορά, όμως, λόγω του εναργούς χαρακτήρα της μπορεί για τους σκοπούς της κοινωνιολογικής έρευνας να λειτουργήσει ως ιδεατός τύπος της ανθρώπινης συμπεριφοράς εν γένει⁴¹. Η ανορθολογική συμπεριφορά, μάλιστα, καθίσταται κατανοητή ακριβώς μέσω της σύγκρισής της με τον ιδεότυπο της ορθολογικής κατά την ορθότητα συμπεριφοράς, διαθέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια «(«ανομολόγητη») σχετικά εκτεταμένη ορθολογικότητα». Η -στενά συνυφασμένη μ' αυτόν- έλλογη ερμηνεία, βέβαια, δεν εξηγεί άμεσα την ανθρώπινη συμπεριφορά, καθώς αποτελεί μια υπόθεση εργασίας, η οποία, για να έχει ισχύ (εμπειρικής) γνώσης, πρέπει να επαληθευτεί. Η διακρίβωση του βαθμού προσέγγισης ή απόκλισης «της πραγματικής εκτύλιξης» μιας ανθρώπινης συμπεριφοράς σε σχέση με τον ιδεότυπο του ορθολογικού πράττειν προσφέρει την βάση της αιτιακής εξήγησης της και ιδίως της διαπίστωσης της σχετικής συμβολής των ανορθολογικών παραγόντων⁴². Γίνεται, λοιπόν, εμφανές από τα παραπάνω ότι

³⁸Ibid, σ. 137.

³⁹Ibid, σ. 137-139.

⁴⁰Colliot-Thelene. C (2005), *O Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 123-124 και Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 81-84.

⁴¹Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 138-140. Για την έννοια του «ιδεατού τύπου», βλ. σ. 24-26 της παρούσας εργασίας.

⁴²Διεξοδικότερα, για την όλη προβληματική με τις λεπτές εννοιολογικές αποχρώσεις και διακρίσεις του Βέμπερ: *ibid*, σ. 142-149. Βλ. και, *ibid*, σ. 25.

στον Βέμπερ η κατανόηση και η εξήγηση δεν διαπλέκονται απλώς, αλλά συνιστούν «ένα και το αυτό γνωστικό διάβημα»⁴³.

Η κατανοούσα κοινωνιολογία πραγματεύεται την ανθρώπινη δραστηριότητα στις εξωτερικές εκδηλώσεις της, στο πεδίο εκείνο όπου τα διάφορα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ακόμα, όμως, και όταν εισέρχεται στην «εσωτερική πλευρά» της, δεν προβαίνει σε ψυχολογικές ερμηνείες, οι οποίες είναι ξένες προς την ίδια. Επί πλέον, παρότι αντικείμενό της είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως προσδιορίστηκε προηγουμένως, καθίσταται αναγκαία πολλές φορές η εξέταση διαδικασιών, οι οποίες αφενός «εμπεριέχουν τους αποφασιστικούς όρους της δραστηριότητας» αυτής αφετέρου, όμως, δεν διαθέτουν πλήρη νοηματική αναφορά, όπως εκείνη. Η κοινωνιολογία στρέφει το ερευνητικό ενδιαφέρον της σ' αυτές τις καθοριστικές για το ανθρώπινο πράττειν (φυσικές και ψυχικές) καταστάσεις, διότι «παίζουν κάποιο ρόλο ... ως «όροι» και «συνέπειες», όπου προσανατολίζουμε την έλλογη δραστηριότητά μας». Αυτά τα δίχως υποκειμενικό νόημα φαινόμενα λαμβάνονται υπόψη, ακριβώς επειδή και όταν μόνο είναι απαραίτητο για την «ερμηνευτική εξήγηση» της ανθρώπινης συμπεριφοράς⁴⁴.

Στη βάση της προεκτεθείσας επιχειρηματολογίας ο Βέμπερ καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «το άτομο είναι το ανώτατο όριο και ο μοναδικός φορέας συμπεριφοράς με νόημα». Αντικείμενο, λοιπόν, της κοινωνιολογίας δεν είναι η κοινωνία, αλλά το «μεμονωμένο υποκείμενο» και η «δραστηριότητά του». Πρόκειται για τον μεθοδολογικό ατομικισμό του Βέμπερ, ο οποίος έχει ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις για την διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, οι έννοιες που εκφράζουν κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς, όπως είναι και ο καπιταλισμός, προσπαθούν να αποτυπώσουν την συλλογική ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία, για να κατανοηθεί, είναι αναγκαία η αναγωγή της στην μεμονωμένη ανθρώπινη συμπεριφορά⁴⁵. Συνεπώς, τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα και μορφώματα γίνονται αντιληπτά ως το αποτέλεσμα του ατομικού εν τέλει ανθρώπινου πράττειν, το οποίο ενδέχεται –και πράγματι αυτό συμβαίνει συχνά- να μην αποσκοπούσε σ' αυτά.

⁴³Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 114. Ειδικότερα, η «κατανόηση του κοινωνικού πράττειν ... αποτελεί την ιδιαίτερη εξηγητική μέθοδο της κοινωνιολογίας, η οποία ονομάζεται έτσι γι' αυτόν τον λόγο.», *ibid*, σ. 114.

⁴⁴Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 140-141.

⁴⁵*Ibid*, σ. 150-151.

Πώς, όμως, εξασφαλίζεται ο επιστημονικός χαρακτήρας της κατανοούσας κοινωνιολογίας; Η δυσκολία απάντησης του ερωτήματος αυτού σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα του αντικειμένου της. Εκ πρώτης όψεως η κατανόηση της ατομικής ανθρώπινης δραστηριότητας και -μέσω αυτής- της κοινωνικής πραγματικότητας μοιάζει αδύνατο να πληροί τον όρο της αντικειμενικότητας που θεωρείται κομβικός για την επιστήμη. Ο κοινωνικός επιστήμονας, μάλιστα, αποτελεί μέρος, ως μέλος της κοινωνίας, του αντικειμένου που μελετά. Η έλλειψη, όμως, αυστηρής διάκρισης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου καθιστά δυνατή την κατανόηση εκ μέρους του επιστήμονα των νοημάτων της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς «παρατηρητής και αντικείμενο μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, τι ίδιες αξίες». Η «αξιακή» αυτή «σχέση» είναι εκείνη που διασφαλίζει την δυνατότητα της κατανόησης του ανθρώπινου πράττειν. Χωρίς τις αξίες αυτές, λοιπόν, δεν νοείται ούτε κοινωνική πραγματικότητα ούτε προσπάθεια επιστημονικής εξέτασής της. Το ερώτημα, όμως, παραμένει εξαιτίας του μη αντικειμενικού χαρακτήρα των πολιτισμικών αξιών. Με βάση ποία κατευθυντήρια αρχή και ποία μέθοδο μπορεί η κατανοούσα κοινωνιολογία να συμπεριληφθεί στις επιστήμες; Η απάντηση του Βέμπερ είναι διττή: αφενός με «τη διατήρηση του πλαισίου εξήγησης που έχει καθιερωθεί στις φυσικές επιστήμες, εκείνου που χαρακτηρίζεται από τη διατύπωση νόμων και τη διαπίστωση αιτιακών σχέσεων» και αφετέρου με την «προσταγή» της αξιολογικής ουδετερότητας που αφορά τόσο την κατανόηση όσο και την εξήγηση⁴⁶. Στη συνέχεια της ενότητας αυτής θα εξεταστεί αναλυτικότερα η εν λόγω απάντηση με την αντίστροφη, όμως, από την προεκτεθείσα σειρά.

Η σχετική επιχειρηματολογία του Βέμπερ βασίζεται στην ένταξη της κατανοούσας κοινωνιολογίας στις εμπειρικές επιστήμες. Αντικείμενο της, λοιπόν, είναι το ον ή η εμπειρική κοινωνική πραγματικότητα, και όχι ο σχηματισμός ιδεωδών και το δέον γενέσθαι, ο τρόπος, δηλαδή, με τον οποίο η πραγματικότητα αυτή οφείλει να διαμορφωθεί. Το χαρακτηριστικό της αυτό δεν εξαιρεί τις αξιολογικές κρίσεις⁴⁷ από το πεδίο της έρευνάς της, αλλά καθορίζει το εύρος και την οπτική της διερεύνησής τους. Έτσι, ασχολείται αφενός με την καταλληλότητα ή την ακαταλληλότητα των μέσων προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς και τα πιθανά (σκοπούμενα ή μη)

⁴⁶Ibid, σ. 14-16.

⁴⁷Ως αξιολογικές κρίσεις ο Βέμπερ ορίζει τις «πρακτικές αξιολογήσεις κοινωνικών γεγονότων, οι οποίες θεωρούνται ως επιθυμητές ή ανεπιθύμητες από ηθικούς, πολιτισμικούς ή άλλους λόγους.»: Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 147.

αποτελέσματά τους και αφετέρου με την διασαφήνιση – και όχι την αξιολόγηση- της σημασίας των σκοπών αυτών και των ιδεωδών που τους στηρίζουν (:φορμαλιστική προσέγγιση). Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν υποκαθιστά το κοινωνικό πράττειν, αλλά συμβάλλει απλώς στην περισσότερο ενσυνείδητη εκτύλιξή του⁴⁸. Οι αξιολογικές κρίσεις, όμως, δεν βρίσκονται σε μια σχέση εξωτερικότητας με την επιστήμη, διότι «διεισδύουν συνεχώς» σ' αυτήν και ειδικότερα «στην επιστημονική επιχειρηματολογία». Οι κρίσεις αυτές με την σειρά τους αντλούν το νόημά τους από την πίστη σε αξίες, οι οποίες, ακριβώς επειδή αποτελούν «υπόθεση της πίστης», δεν μπορούν να αποδειχθούν. Για τον λόγο αυτό η ισχύς τους δεν μπορεί να ελεγχθεί επιστημονικά: «τα ύψιστα ιδεώδη» που επιδρούν δραστικά στο ανθρώπινο πράττειν «διαμορφώνονται πάντοτε για κάθε εποχή στον αγώνα με άλλα ιδεώδη, τα οποία είναι για τους άλλους το ίδιο ιερά, όσον είναι και τα δικά μας για μας.»⁴⁹. Η πολλαπλότητα αυτή, ο «πολυθεϊσμός», δηλαδή, των αξιών, αποτελεί μια αναπόδραστη κοινωνική πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί να ανατραπεί από την επιστημονική πρόοδο⁵⁰. Έτσι, «το νόημα του κόσμου» αφενός επαφίεται στην δημιουργικότητα του ανθρώπινου πράττειν και αφετέρου δεν συνιστά το αποτέλεσμα, αλλά την προϋπόθεση της επιστημονικής εργασίας, η οποία προσπαθεί να συμβάλλει στην κατανόησή του μέσω της «ανακατασκευής» του⁵¹.

Ειδικότερα, η επιστήμη αποσκοπεί σε «μια έλλογη τακτοποίηση της εμπειρικής πραγματικότητας», η οποία αξιώνει να «ισχύει ως εμπειρική αλήθεια»⁵², ενώ αποκτά τον ειδικά επιστημονικό χαρακτήρα της λόγω της δυνατότητας διάκρισης της εμπειρικής γνώσης ή των περιγραφικών κρίσεων από τις αξιολογικές κρίσεις⁵³. Η διάκριση αυτή, βέβαια, δεν είναι απόλυτη, καθώς, όπως έχει ήδη φανεί, «οι ύψιστες «αξίες»» διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην «κατεύθυνση» της επιστημονικής έρευνας που πραγματεύεται την κοινωνική πραγματικότητα. Παρ' όλα αυτά, η

⁴⁸Ibid, σ. 68-69.

⁴⁹Ibid, σ. 70-72.

⁵⁰Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammerl. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 118.

⁵¹Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 72. Για την «ανάγκη «ανακατασκευής» του νοήματος: Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ.15.

⁵²Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 69 και σ. 74.

⁵³Ibid, σ. 73 και σ. 148. Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 13: «ο Weber δέχεται ως αυτονόητη ... τη ριζική ετερογένεια ανάμεσα σε περιγραφικές και προστακτικές προτάσεις ή, σύμφωνα με τη γλώσσα της εποχής του, σε πραγματολογικές και αξιολογικές κρίσεις.».

εργασία αυτή επιδιώκει τα πορίσματά της να γίνονται αποδεκτά ως καθολικά ισχύοντα, ως αληθή (βλ. και το σχετικό παράδειγμα του Βέμπερ με τον Κινέζο). Επί πλέον, ο ερευνητής οφείλει αφενός να συνειδητοποιεί «ποια είναι τα αξιολογικά κριτήρια» που χρησιμοποιεί, για να εξετάσει την κοινωνική πραγματικότητα, και αφετέρου να καθιστά σαφές πότε μεταπηδά από το πεδίο της εμπειρικής γνώσης σε εκείνο τον καθαρά αξιολογικών κρίσεων. Οι δύο αυτές «σπουδαίες υποχρεώσεις» συναποτελούν το περιεχόμενο του καθήκοντος «της επιστημονικής αμεροληψίας». Προβληματική, λοιπόν, είναι μόνο η «σταθερή ανάμιξη» των δύο αυτών διακριτών πεδίων και όχι η προβολή αξιολογήσεων εκ μέρους των επιστημόνων⁵⁴. Με άλλα λόγια πρόκειται για την «προσταγή» -κατά την άσκηση της επιστημονικής δραστηριότητας- της αξιολογικής ουδετερότητας, η οποία θα μπορούσε να συνοψιστεί στα ακόλουθα σημεία: α) «στην ανεξαρτησία από αξίες συγκεκριμένων ιστορικών πολιτισμών» όσον αφορά την έκθεση των επιστημονικών πορισμάτων, β) «στην αποχή από αξιολογικές τοποθετήσεις που αφορούν ευρύτερες κοινωνικές θεματικές στο όνομα της επιστήμης» και γ) «στη διατήρηση της προτεραιότητας των αξιών της επιστήμης εντός των συνόρων της»⁵⁵. Η επιστήμη, όμως, δεν περιλαμβάνει μόνο ορισμένες αξίες που οφείλουν να προσανατολίζουν τις πρακτικές της, όπως είναι «η ακεραιότητα, η αυστηρότητα, η σαφήνεια, η αλήθεια»⁵⁶. αποτελεί και η ίδια μια αξία, η οποία, μάλιστα, για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί με επιστημονικά μέσα. Έτσι, προϋπόθεση της επιστημονικής εργασίας είναι η πίστη στην αξία της επιστήμης και των επιμέρους αξιών της⁵⁷. Ιδιαίτερη σημασία έχει η τήρηση των επιταγών της αξιολογικής ουδετερότητας, η οποία, παρότι συνιστά μια αναπόδευκτη αρχή καθότι και αυτή είναι μια αξία, διασφαλίζει τον «αντικειμενικό» χαρακτήρα των πορισμάτων της επιστήμης⁵⁸.

Η συλλογιστική, λοιπόν, του Βέμπερ δεν καταλήγει στον υποκειμενισμό και στην εγκατάλειψη της αξίωσης της επιστημονικής εξέτασης της πραγματικότητας, αλλά στην οριοθέτηση των προϋποθέσεων της. Όσον αφορά την αντικειμενικότητα που

⁵⁴Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 74-76.

⁵⁵Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 16.

⁵⁶Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 92.

⁵⁷Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 123 και σ. 125.

⁵⁸Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 126. Βλ. και Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 92-93.

μπορεί να επιτευχθεί στον χώρο –τουλάχιστον- των επιστημών του πολιτισμού πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι απόλυτη λόγω του άπειρου χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας. Η τελευταία πότε δεν μπορεί να συλληφθεί πλήρως από την πεπερασμένη ανθρώπινη νόηση, η οποία για τον λόγο αυτό απομονώνει μια πλευρά της και την καθιστά αντικείμενο της επιστημονικής εργασίας⁵⁹. Το τμήμα αυτό της πραγματικότητας επιλέγεται ακριβώς επειδή «έχει για μας σημασία», η οποία προκύπτει από τις αξιολογικές ιδέες που ενστερνιζόμαστε. Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι οι αξίες είναι συστατικές του επιστημονικού εγχειρήματος και προσδιορίζουν τον αντικειμενικό χαρακτήρα του⁶⁰.

Η κοινωνική επιστήμη, βέβαια, όπως την αντιλαμβάνεται ο Βέμπερ, αποτελεί την γνωστική εκείνη διαδικασία που προσπαθεί αφενός να κατανοήσει και να εξηγήσει τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, στα οποία περιλαμβάνονται και τα αξιολογικά ιδεώδη των ανθρώπων, και αφετέρου να αναζητήσει τις αιτίες της συγκεκριμένης ιστορικής διαμόρφωσής τους⁶¹. Καθώς, όμως, η κοινωνική πραγματικότητα είναι μη πεπερασμένη, τα πιθανά αίτια ενός φαινομένου είναι άπειρα. Για τον λόγο αυτό, «μια εξαντλητική αιτιοκρατική αναδρομή» δεν θα μπορούσε ποτέ να ολοκληρωθεί προσφέροντας την πλήρη εικόνα του υπό εξέταση αντικειμένου. Έτσι, η «αιτιοκρατική εξήγηση» είναι υποχρεωμένη να παραμένει μερική και ημιτελής. Ο ερευνητής προκειμένου να τιθασεύσει γνωστικά την χαοτική αυτή κατάσταση οφείλει στη βάση του γνωστικού του ενδιαφέροντος, δηλαδή της περιορισμένης οπτικής του, να απομονώσει ορισμένες αιτίες. Η επιλογή αυτή εξαρτάται κατ' αυτόν τον τρόπο από την σημασιодότηση ορισμένων πτυχών του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Σκοπός είναι η διαπίστωση «συγκεκριμένων αιτιωδών σχέσεων», ο καταλογισμός, δηλαδή, ενός κοινωνικού φαινομένου σε ορισμένες αιτίες⁶². Η αιτιακή αυτή εξήγηση δεν μπορεί να αντικατασταθεί ούτε από την κατασκευή εννοιών ούτε από την «γνώση των νόμων της αιτιότητας», που αποτελούν, βέβαια, ιδιαίτερα χρήσιμα μέσα, μια αναγκαία προεργασία, της επιστημονικής αυτής διαδικασίας. Οι νόμοι αυτοί δεν έχουν το ίδιο περιεχόμενο με εκείνο των φυσικών επιστημών, καθώς «διατυπώνουν» απλώς «πρόσφορες αιτιώδεις σχέσεις», η ισχύς των οποίων μπορεί να επιβεβαιωθεί,

⁵⁹Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 88.

⁶⁰Ibid, σ. 92-93, σ. 97 και σ. 126. Βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης, Γ, Ψυχοπαίδης, Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 18.

⁶¹Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 88 και σ. 93. Για την μελέτη των αξιολογικών ιδεωδών βλ. και, *ibid*, σ. 150-152.

⁶²Ibid, σ. 94.

να τροποποιηθεί ή να διαψευσθεί από την συγκεκριμένη ανάλυση. Συνεπώς, οι έννοιες και οι νόμοι που χρησιμοποιούν οι κοινωνικές επιστήμες σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται με την εμπειρική και την ιστορική γνώση⁶³.

Για τον Βέμπερ το γεγονός ότι οι «αξιολογικές ιδέες είναι «υποκειμενικές»» και «μεταβλητές ιστορικά» δεν συνιστά εμπόδιο για την αντικειμενικότητα των κοινωνικών επιστημών, αλλά προσδιορίζει την ιδιαιτερότητα της. Ο κομβικός ρόλος των αξιών στην συγκρότηση του επιμέρους αντικειμένου της έρευνας και στην επιλογή των αιτιακών σχέσεων δεν συνεπάγεται τον αυθαίρετο υποκειμενισμό του εγχειρήματος. Οι «επικρατούσες αξιολογικές ιδέες στον ερευνητή και στην εποχή του» καθορίζουν επί πλέον την «μέθοδο της έρευνας» και ειδικότερα «τη διαμόρφωση των εννοιολογικών βοηθητικών μέσων», δηλαδή κυρίως των ιδεατών τύπων. Ο τρόπος, όμως, αξιοποίησής τους εξαρτάται από την τήρηση ή μη των κανόνων της λογικής και των καθηκόντων της διανοητικής εντιμότητας και της αξιολογικής ουδετερότητας. Εν τέλει, η αντικειμενικότητα των κοινωνικών επιστημών εξαρτάται από την πίστη στην αξία της επιστήμης, η οποία, βέβαια, δεν μπορεί να αποδειχθεί επιστημονικά. Ή με τα λόγια του Βέμπερ: «η επιστημονική αλήθεια είναι μόνον εκείνη, η οποία θα ισχύει για όλους όσους θέλουν την αλήθεια.»⁶⁴. Σημειώνεται, επίσης, ότι με βάση τα παραπάνω οι κοινωνικές επιστήμες συνιστούν ένα ανοιχτό, ανεξάντλητο, πεδίο της σκέψης στον ίδιο βαθμό που η δημιουργικότητα του ανθρώπινου πράττειν είναι απεριόριστη.

Ολοκληρώνοντας την έκθεση της βεμπεριανής μεθοδολογίας είναι αναγκαία η - σύντομη έστω- ανάλυση της ιδιαίτερα σημαντικής συμβολής της στον τρόπο κατασκευής των εννοιών και ειδικότερα στην μορφή των ιδεατών τύπων. Οι τελευταίοι σχηματίζονται με τη «μονόπλευρη έξαρση» μιας ή περισσότερων πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας. Το σύνολο των στοιχείων αυτών συνθέτουν «μια ενιαία» -χωρίς αντιφάσεις- «νοητή κατασκευή», η οποία σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με την εμπειρική πραγματικότητα. Βέβαια, οι ιδεατοί τύποι, η διαμόρφωση των οποίων βασίζεται σε τμήματα της τελευταίας, αποτελούν τα απαραίτητα αναλυτικά εργαλεία ή τα εννοιολογικά βοηθητικά μέσα για την γνώση της. Δεν προσφέρουν, όμως, άμεσα υποθέσεις εργασίας, αλλά προσανατολίζουν «τη σκέψη για

⁶³Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 95-96. Διεξοδικότερα για την ιστορική γνώση και ιδίως τον αιτιοκρατικό καταλογισμό: Ibid, σ. 240-261.

⁶⁴Ibid, σ. 99-100. Βλ. και Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammler. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 112-113, σ. 116.

το σχηματισμό» τους. Με τον τρόπο αυτόν, η χρήση των ιδεατών τύπων στο πλαίσιο μιας επιστημονικής εργασίας αποσκοπεί «ν' ασκήσει την κρίση καταλογισμού» ενός γεγονότος σε ορισμένες αιτίες. Το κατά πόσον ένας τέτοιος τύπος «προσεγγίζει» ή όχι την πραγματικότητα κρίνεται σε κάθε ξεχωριστή μελέτη, κρίση η οποία ανήκει στην δικαιοδοσία της ιστορικής έρευνας. Η αναπόφευκτη –μικρότερη ή μεγαλύτερη– απόσταση του ιδεατού τύπου σε σχέση με το αντικείμενο, το οποίο επιχειρεί να αναπαραστήσει, του προσδίδει «τον χαρακτήρα μιας ουτοπίας». Εφόσον, όμως, η ουτοπία αυτή «χρησιμοποιηθεί προσεκτικά, προσφέρει ειδικές υπηρεσίες για το σκοπό της έρευνας και της σαφήνειας»· εν τέλει για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων⁶⁵.

Η κατασκευή των ιδεατών τύπων πραγματοποιείται με την επιλογή ορισμένων στοιχείων της πραγματικότητας ακριβώς εξαιτίας της σημασίας που θεωρείται ότι έχουν, η οποία καθορίζεται από το γνωστικό ενδιαφέρον και από ορισμένες αξιολογικές ιδέες. Διαφορετικά, χωρίς, δηλαδή, την παρεμβολή του αξιακού αυτού πλαισίου, θα ήταν αδύνατο να συγκροτηθούν οι έννοιες αυτές. Οι ιδεατοί τύποι, όμως, ούτε αποτελούν ιδεώδη ούτε έχουν κανονιστικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν κρίνουν αξιολογικά την κοινωνική πραγματικότητα και δεν περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο εκείνη πρέπει να διαμορφωθεί. Παρ' όλα αυτά, στον σχηματισμό τους συμβάλλει η ανθρώπινη φαντασία με την επινόηση κατ' αρχήν πρόσφορων αιτιακών σχέσεων, η «γονιμότητα» των οποίων δεν μπορεί να διαπιστωθεί σε αφηρημένο επίπεδο, αλλά μόνο σε εκείνο της συγκεκριμένης επιστημονικής έρευνας⁶⁶. Συγκρίνοντας την πραγματικότητα με ιδεατούς τύπους μπορεί αφενός να παραχθούν εμπειρικές γνώσεις⁶⁷ και αφετέρου να εκτιμηθεί η χρηστική αξία των αναλυτικών αυτών εργαλείων. Οι ιδεατοί τύποι δεν είναι οριστικοί, αλλά τροποποιούνται, εγκαταλείπονται και αντικαθίστανται από καινούργιους. Η προσωρινότητα αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι στις κοινωνικές επιστήμες «η κατασκευή των εννοιών εξαρτάται από τη θέση των προβλημάτων» και εκείνη με την σειρά της «μεταβάλλεται με το περιεχόμενο του ίδιου του πολιτισμού». Έτσι, η «μετατόπιση» της προβληματικής και η συναρτώμενη μ' αυτήν κριτική της συγκρότησης των

⁶⁵Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 106-107.

⁶⁶Ibid, σ. 108 και σ. 113-114.

⁶⁷Μάλιστα «ο ιδεατός τύπος ... εκπληρώνει το σκοπό του» ιδίως στις περιπτώσεις εκείνες που «φανερώνει τη δική του διαφορά από την πραγματικότητα.»: *ibid*, σ. 117.

εννοιών έχουν μεγάλη σημασία⁶⁸. Συνεπώς, ο Βέμπερ με την προσέγγιση του αυτή στρέφεται εναντίον της αναγωγής του σχηματισμού (τυπικών και σαφών) εννοιών και νόμων σε σκοπό της επιστημονικής εργασίας, της ανάμιξης «θεωρίας και ιστορίας» και της σύγχυσης ιδεατών τύπων και εμπειρικής πραγματικότητας⁶⁹.

Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, θα ασχοληθούμε με ένα μέρος της μαρξικής θεωρίας, η οποία στο σύνολό της αποτελεί για τον Βέμπερ την «σπουδαιότερη περίπτωση από τις ιδεοτυπικές κατασκευές» με «μοναδική ευρηματική σημασία»⁷⁰.

⁶⁸Ibid, σ. 121.

⁶⁹Ibid, σ. 110, σ. 117 και σ. 122.

⁷⁰Ibid, σ. 118.

Κεφαλαίο 2: Η μαρξική προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού

Το βασικό αντικείμενο της θεωρητικής ενασχόλησης του Μαρξ ήταν η κατανόηση της λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η κριτική του αντίστοιχου τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας με σκοπό την υπέρβασή του. Η ιστορική διαδικασία μέσα από την οποία προέκυψε ο καπιταλισμός τον απασχόλησε μόνο δευτερευόντως⁷¹. Παρότι η γέννηση του καπιταλισμού δεν αποτέλεσε ξεχωριστό αντικείμενο των μελετών του, σε διάφορα κείμενά του⁷² μπορούν να ανευρεθούν στοιχεία στη βάση των οποίων είναι δυνατή η σκιαγράφηση της τοποθέτησής του. Καθώς, όμως, η πλέον επεξεργασμένη ανάλυσή του για τον καπιταλισμό βρίσκεται στο Κεφαλαίο, η προσπάθεια παρουσίασης της σχετικής μαρξικής θέσης θα γίνει βάσει του συγκεκριμένου έργου και ειδικότερα του πρώτου τόμου, ο οποίος αφενός είναι ο μόνος που δημοσιεύτηκε από τον ίδιο και αφετέρου εκεί εντοπίζονται τα κυριότερα σημεία της εκ μέρους του επιστημονικής εξέτασης της γέννησης του καπιταλισμού. Επί πλέον, στο συγκεκριμένο έργο αποτυπώνεται στην ωριμότητά της η σκέψη του Μαρξ και καθίσταται σαφής η ιδιαίτερη προβληματική του⁷³.

Η προσπάθεια να εκτεθεί η τοποθέτησή του για την γέννηση του καπιταλισμού βρίσκεται αντιμέτωπη με την εξής σοβαρή δυσχέρεια: το Κεφάλαιο είναι δεκτικό διαφορετικών μεταξύ τους ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Το ίδιο το μαρξικό κείμενο επιτρέπει αυτή την πολλαπλότητα, η οποία σχετίζεται τόσο με ορισμένες διατυπώσεις του, οι οποίες μπορούν να στηρίξουν αποκλίνουσες μεταξύ τους ερμηνείες του, όσο και με την έλλειψη ολοκληρωμένης παρουσίασης της μεθοδολογίας που το διέπει. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι όλες οι δυνατές αναγνώσεις είναι ισοδύναμες, όπως

⁷¹Κατά τον ιστορικό Eric Hobsbawm ο «Μαρξ συγκέντρωσε τις δραστηριότητές-του στη σπουδή του καπιταλισμού, και καταπιάστηκε με το υπόλοιπο της ιστορίας με ποικίλους βαθμούς λεπτομερειαικότητας, και κυρίως στο μέτρο που αυτό αναφερόταν στις απαρχές και στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.»: Marx. K (1982), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος, σ. 30.

⁷²Ενδεικτικά: Μαρξ. Κ, Ένγκελς. Φ (2004), *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, ιδίως το απόσπασμα: «Από τους δουλοπάροικους του Μεσαίωνα ... και πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης.», σ. 46-53 και Marx. K (1982), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος, όπου περιλαμβάνεται α) το τμήμα εκείνο των Grundrisse που πραγματεύεται τους προγενέστερους –του καπιταλιστικού- τρόπους παραγωγής και την σύνθετη διαδικασία διαδοχής τους έως και την διαμόρφωση του τελευταίου με τίτλο: ««Μορφές που προηγούνται της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (περί της διαδικασίας της διαμόρφωσης των συνθηκών του κεφαλαίου ή της προηγηθείσας αρχικής σφύρευσης)»», ibid, σ. 15 και β) ένα σχετικό απόσπασμα από την Γερμανική Ιδεολογία των Μαρξ και Ένγκελς.

⁷³Βλ. και το κείμενο του Αλτουσέρ ««Για τον Νεαρό Μαρξ» (Ζητήματα θεωρίας)»: Althusser. L (2015), *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Εκδόσεις Εκτός Γραμμής.

άλλωστε είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι υπάρχει μια μόνο ορθή ανάγνωσή του. Με την επιφύλαξη αυτή και στη βάση αφενός της μαρξικής μεθόδου, όπως εκτέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και αφετέρου μιας κατά τον δυνατόν περισσότερο συστηματικής ερμηνείας του Κεφαλαίου⁷⁴, θα αποσαφηνιστεί εν συντομία η οπτική που επιλέχθηκε για την ανάγνωση του εν λόγω έργου· οπτική που μάλλον ανταποκρίνεται καλύτερα στην μαρξική ανάλυση και η οποία επηρεάζει την ανασύνθεση της τοποθέτησης του γερμανού επαναστάτη για την γέννηση του καπιταλισμού.

Στο επίκεντρο του σχετικού μαρξιστικού –και όχι μόνο- διαλόγου, βρίσκεται το ερώτημα εάν το Κεφάλαιο αποτελεί μια κατά κύριο λόγο ιστορική ή λογική ανάλυση. Από την απάντηση στο ερώτημα αυτό προκύπτουν δυο διαφορετικές αναγνώσεις⁷⁵. Στην παρούσα εργασία θα ακολουθηθεί εκείνη η οπτική που αντιμετωπίζει το Κεφάλαιο ως μια κατά κύριο λόγο λογική ανάλυση, η οποία, όμως, αφενός στηρίζεται σε μελέτες που έχουν ιστορικό χαρακτήρα και αφετέρου περιέχει ιστορικές αναλύσεις⁷⁶. Η υιοθέτηση μιας εκ των δύο δυνατών θέσεων είναι αναγκαία για το υπό εξέταση θέμα, καθώς προκύπτουν αντίστοιχα δύο δυνατές διαδρομές ανασύνθεσης της μαρξικής τοποθέτησης, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με το -πλέον εριζώμενο- πρώτο μέρος του Κεφαλαίου που αφορά το εμπόρευμα και το χρήμα⁷⁷: Η μια ανάγνωση θεωρεί ότι εκεί αναλύεται ένας ορισμένος τρόπος παραγωγής, η «απλή εμπορευματική παραγωγή», που προηγήθηκε ιστορικά και από την οποία προέκυψε ο καπιταλισμός⁷⁸. Αντιθέτως, για τη δεύτερη ανάγνωση το ίδιο μέρος του μαρξικού έργου εξετάζει ήδη τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Βέβαια, ο ιστορικός χαρακτήρας της ανάλυσης που περιέχεται στο 24^ο κεφάλαιο⁷⁹, το οποίο κατέχει κεντρική θέση στη σχετική συζήτηση, καθώς πραγματεύεται τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», δεν αμφισβητείται. Τόσο, όμως, το τμήμα αυτό του

⁷⁴Ιδίως, Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura. Βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Δημούλης. Δ (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

⁷⁵Στην πραγματικά πρόκειται για μια κατηγοριοποίηση των αναγνώσεων σε δύο είδη, καθώς, παρότι μπορεί να διαφέρουν σε διάφορα σημεία, η απάντηση στο εν λόγω ερώτημα αναδείχθηκε ίσως ως το κρισιμότερο ζήτημα για την γενική κατεύθυνση της ερμηνείας του Κεφαλαίου.

⁷⁶Βλ. πχ το 23^ο κεφάλαιο στο οποίο η ανάλυση του γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (σ. 634-671) ακολουθείται από εκτενή ιστορική τεκμηρίωση (σ. 671-737) ή αναλύσεις που κατά κύριο λόγο έχουν ιστορικό χαρακτήρα, όπως είναι το 8^ο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα (σ. 242-316): Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

⁷⁷Ibid, σ. 49-158.

⁷⁸Βλ. και Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις future, σ. 93.

⁷⁹Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 738-788.

μαρξικού έργου όσο και οι υπόλοιπες «ιστορικές παράγραφοι συμπληρώνουν τη θεωρητική παρουσίαση αλλά δεν τη συγκροτούν.». Γι' αυτό άλλωστε το 24^ο κεφάλαιο «δεν βρίσκεται στην αρχή αλλά στο τέλος του πρώτου τόμου.»⁸⁰.

Παρότι η τεκμηρίωση της εδώ ακολουθούμενης, δηλαδή της δευτέρας, θέσης δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας, χρήσιμες είναι ορισμένες παρατηρήσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Κατ' αρχάς, αντικείμενο του Κεφαλαίου «είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κι οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ' αυτόν.» και όχι ο αγγλικός κοινωνικός σχηματισμός, ο οποίος «χρησιμεύει σαν κύριο παράδειγμα για τη θεωρητική ανάπτυξη» του ΚτΠ, επειδή είναι ο «κλασικός τύπος αυτού του τρόπου παραγωγής» μέχρι εκείνη την εποχή⁸¹. Επί πλέον, δεν λαμβάνεται υπόψη η επίδραση της συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας στην δομή, στην διαμόρφωση, δηλαδή, του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Αφαιρείται λοιπόν νοητικά ο παράγοντας της ταξικής πάλης -θεωρείται κατά πλάσμα σταθερή, προκειμένου να διερευνηθούν οι νόμοι και οι τάσεις που διέπουν την λειτουργία του ΚτΠ⁸². Ειδικότερα, ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου έχει ως αντικείμενο την διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου. Ξεκινά την έκθεση της θεωρίας του από το σημείο εκείνο που –κατά τον ίδιο- αποτελεί και την αφετηρία της έρευνας του, δηλαδή με την ανάλυση του εμπορεύματος⁸³. Η επιλογή αυτή θα μπορούσε να προξενήσει παρανοήσεις, καθώς η μορφή αυτή εμφάνισης του προϊόντος παρατηρείται σε διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνίες. Όμως, το εμπόρευμα συνιστά την «τυπική μορφή του πλούτου» μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς σ' αυτές η παραγωγή προϊόντων με σκοπό την ανταλλαγή τους γενικεύεται και καθίσταται η αναγκαία διαμεσολάβηση για την κάλυψη σχεδόν όλων των κοινωνικών αναγκών⁸⁴. Αντιθέτως, σε προγενέστερες κοινωνίες ο ρόλος του εμπορεύματος ήταν λιγότερο σημαντικός και είχε σποραδικό χαρακτήρα⁸⁵. Μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες ο πλούτος «εμφανίζεται σαν ένας «τεράστιος σωρός από εμπορεύματα»»

⁸⁰Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, 40.

⁸¹Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 12.

⁸²Ibid, σ. 12. Εξαιρέσεις υπάρχουν στα ιστορικά ιδίως τμήματα του έργου. Βλ. και την υποσημείωση 76 της παρούσας εργασίας.

⁸³Ibid, σ. 49.

⁸⁴Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 48.

⁸⁵Ibid, σ. 48-49.

και το «εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης μορφή του»⁸⁶. Και για το λόγο αυτό η μαρξική ανάλυση για την διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου εκκινεί από το εμπόρευμα, το οποίο δεν αποτελεί μια γενική και ανιστορική κατηγορία, αλλά εξετάζεται στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και ιστορικών προσδιορισμών, δηλαδή ως «εμπόρευμα στις καπιταλιστικές κοινωνίες»⁸⁷. Επί πλέον, μόνο στην βάση του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που αντιστοιχεί στον ΚτΠ είναι δυνατή η ανάλυση και η ανάπτυξη της έννοιας του εμπορεύματος, όπως – τουλάχιστον- αυτή γίνεται αντιληπτή από τον Μαρξ⁸⁸.

Α) Η «λογική»⁸⁹ ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού

Η έννοια του εμπορεύματος -ως κοινωνικής και ιστορικής μορφής του πλούτου- προσδιορίζεται μέσω των πολλαπλών καθορισμών της (αξία χρήσης/συγκεκριμένη ανθρώπινη εργασία, αξία/αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, μέγεθος της αξίας/κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, ανταλλακτική αξία/μορφή εμφάνισης της αξίας), από την ανάπτυξη των οποίων προκύπτει ο διαχωρισμός του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα. Η ανάλυση της γέννησης του χρήματος, η οποία και αυτή έχει λογικό χαρακτήρα⁹⁰, γίνεται στο πλαίσιο της πραγμάτευσης της ανταλλακτικής αξίας ως μορφής εμφάνισης της αξίας του εμπορεύματος⁹¹. Το χρήμα αποτελεί για τον Μαρξ αναγκαία συνέπεια της εξέλιξης της εμπορευματικής μορφής, καθώς εκπληρώνει αρτιότερα την λειτουργία του γενικού ισοδυνάμου. Στη συνέχεια αναλύονται ο φετιχικός χαρακτήρας του εμπορεύματος, η διαδικασία της ανταλλαγής και το χρήμα, το οποίο εξετάζεται από την οπτική των μορφικών προσδιορισμών της

⁸⁶Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 49. Βλ. και *ibid*, σ. 12: «Για την αστική κοινωνία όμως η εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας ή η αξιακή μορφή του εμπορεύματος είναι η οικονομική κυτταρική μορφή.».

⁸⁷Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 48-49. Για την ιστορική ισχύ των κατηγοριών βλ. και σ. 9 της παρούσας εργασίας.

⁸⁸Βλ. σ. 9-10 της παρούσας εργασίας.

⁸⁹Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για «λογική» ανάλυση της γέννησης του ΚτΠ, αλλά για την συγκρότηση της έννοιας «κεφάλαιο» στη βάση της προηγηθείσας εξέτασης του εμπορεύματος και του χρήματος.

⁹⁰Ο Μαρξ παρουσιάζει το εγχείρημα αυτό ως εξής: «Και τώρα εδώ πρέπει να κάνουμε κάτι που ούτε καν επιχειρήσει να το κάνει η αστική πολιτική οικονομία και συγκεκριμένα να δείξουμε τη γένεση αυτής της χρηματικής μορφής, δηλαδή να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της έκφρασης της αξίας που περιέχεται μέσα στην αξιακή σχέση των εμπορευμάτων από την πιο απλή και πιο αφανή μορφή της ως την εκθαμβωτική χρηματική μορφή.»: Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 62. Ακριβέστερα λοιπόν ο Μαρξ αναλύει την έννοια της χρηματικής μορφής, ενώ αναφέρει απλώς πως την «προνομοιακή αυτή θέση», δηλαδή εκείνη του χρηματικού εμπορεύματος, «... την κατάκτησε ιστορικά ένα ορισμένο εμπόρευμα, ο χρυσός.», *ibid*, σ. 83.

⁹¹*Ibid*, σ. 61-84.

απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, στο πλαίσιο της οποίας διαδραματίζει διάφορες λειτουργίες (μέτρο των αξιών, μέσο κυκλοφορίας και ως νόμισμα είναι σύμβολο της αξίας).

Από την ανάπτυξη της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (E-X-E) «γεννιέται η ανάγκη και το πάθος»⁹² για παρακράτηση του χρήματος, δηλαδή για θησαυρισμό. Έτσι, το χρήμα από «απλός κρίκος που μεσολαβεί στην ανταλλαγή της ύλης» μετατρέπεται σε αυτοσκοπό⁹³. Ο Μαρξ έχοντας εξηγήσει τόσο την προέλευση του θησαυρισμού όσο και τον λόγο που επιτελεί μια απαραίτητη οικονομική λειτουργία, καθώς και την αντίφαση που περικλείει, διαπιστώνει ότι ο θησαυριστής οδηγείται «πάντα πίσω, στη σισύφειο δουλιά της συσσώρευσης.»⁹⁴ Για να μπορέσει να διατηρηθεί (σε μικτότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) ο θησαυρός, δηλαδή το χρήμα εκτός της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, «ο θησαυριστής θυσιάζει ... τις σωματικές του απολαύσεις.»⁹⁵ Έτσι, «παίρνει στα σοβαρά το ευαγγέλιο της απάρνησης των εγκοσμίων». Κύριες αρετές του γίνονται «η εργατικότητα, η οικονομία και η φιλαργυρία, ενώ το άπαν της πολιτικής του οικονομίας είναι να πουλάει πολλά και ν' αγοράζει λίγα.»⁹⁶ Ακολουθεί η ανάλυση του χρήματος ως μέσου πληρωμής, η οποία προεκτείνει τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε για τον θησαυρισμό. Η λειτουργία αυτή καθιστά «απαραίτητες τις συσσωρεύσεις χρήματος για τις πληρωμές των οφειλόμενων ποσών όταν γίνονται ληξιπρόθεσμα», τροποποιώντας παράλληλα τους μορφικούς προσδιορισμούς του θησαυρισμού: όλο και λιγότερο συνιστά «αυτοτελή μορφή πλουτισμού» και «αυξάνει απεναντίας ... με τη μορφή των εφεδρικών διαθέσιμων σε μέσα πληρωμής»⁹⁷. Τέλος, το πρώτο μέρος του Κεφαλαίου ολοκληρώνεται με ορισμένες παρατηρήσεις για το παγκόσμιο χρήμα.

Η συνοπτική αυτή επισκόπηση είναι χρήσιμη, καθώς παρουσιάζει εντελώς σχηματικά τις βασικές μαρξικές έννοιες βάσει των οποίων είναι δυνατή η παραγωγή της έννοιας του κεφαλαίου. Για το λόγο αυτό είναι εν μέρει μόνο «πιστή» στο μαρξικό κείμενο: κατά κύριο λόγο όσον αφορά την σειρά των κεφαλαίων και αρά την αλληλουχία της ανάπτυξης της μαρξικής θεωρίας· «πιστή», επίσης, στο μέτρο του δυνατού- όσον αφορά το περιεχόμενο της ανάλυσης αυτής. Επί πλέον, το υπό εξέταση θέμα και η

⁹²Ibid, σ. 143.

⁹³Ibid, σ. 143.

⁹⁴Ibid, σ. 146.

⁹⁵Ibid, σ. 146.

⁹⁶Ibid, σ. 146.

⁹⁷Ibid, σ. 154-155.

προσέγγιση που επιλέχτηκε καθόρισαν τα σημεία στα οποία δόθηκε έμφαση: πρώτον, στην πραγμάτευση του εμπορεύματος ως οικονομικής κατηγορίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και όχι των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και, δεύτερον, στη θεματική του θησαυρισμού που αφενός προετοιμάζει το δεύτερο μέρος του Κεφαλαίου για την μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο και αφετέρου μπορεί να θεωρηθεί ότι γειτνιάζει με την σχετική βεμπεριάνη ανάλυση.

Η πρώτη παράγραφος του δεύτερου μέρους του Κεφαλαίου αναφέρει ως «ιστορικές προϋποθέσεις για τη γέννηση του κεφαλαίου» την «εμπορευματική παραγωγή» και την «αναπτυγμένη εμπορευματική κυκλοφορία, το εμπόριο»⁹⁸. Η διατύπωση αυτή φαίνεται να ενισχύει την αντίθετη –από την εδώ υποστηριζόμενη– ερμηνεία. Όμως, είναι διαφορετικό ζήτημα το γεγονός ότι παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων γινόταν και πριν τον καπιταλισμό –σε διαφορετική έκταση και σπουδαιότητα σε σχέση μαζί του– και το ζήτημα της εξέτασης της παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων από τον Μαρξ. Με άλλα λόγια, οι οικονομικές κατηγορίες που αναπτύσσει ο τελευταίος (από το εμπόρευμα μέχρι την «αναπτυγμένη εμπορευματική κυκλοφορία») είναι νοητές μόνο ως έννοιες που επιχειρούν να συλλάβουν θεωρητικά τον τρόπο λειτουργίας του ΚτΠ⁹⁹. Ο καπιταλισμός, λοιπόν, δεν προέκυψε ιστορικά από την απλή εμπορευματική παραγωγή, αλλά από την διάλυση της φεουδαρχικής κοινωνίας¹⁰⁰, στην οποία το εμπόρευμα είχε σχετικά περιορισμένο ρόλο σε σύγκριση με τις νεωτερικές κοινωνίες. Η σταδιακή γενίκευση του εμπορίου συνέβαλε στην διάλυση της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η ευρεία διάδοση της παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων κατέστησε το εμπόριο «παγκόσμιο», το οποίο μαζί με την «παγκόσμια αγορά εγκαινιάζουν στο 16^ο αιώνα τη νεότερη ιστορία της ζωής του κεφαλαίου.»¹⁰¹. Αν το «εμπόριο» αποτελεί ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαίου, το «παγκόσμιο εμπόριο και η παγκόσμια αγορά», καθώς «εγκαινιάζουν ... τη νεότερη ιστορία της ζωής του κεφαλαίου», τοποθετούνται ήδη εντός του ΚτΠ¹⁰². Στη βάση των παραπάνω σκέψεων η διατύπωση αυτή του Μαρξ θα μπορούσε να εκληφθεί με τον ακόλουθο τρόπο: η «εμπορευματική παραγωγή» και η «αναπτυγμένη

⁹⁸Ibid, σ. 159.

⁹⁹Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις future, σ. 94

¹⁰⁰Βλ. την δεύτερη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου.

¹⁰¹Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 159.

¹⁰²Συναφής είναι εδώ η ανάλυση του παγκόσμιου χρήματος, η οποία, επίσης, αποτελεί τμήμα της εξέτασης του ΚτΠ: *ibid*, σ. 155-158.

εμπορευματική κυκλοφορία, το εμπόριο» αποτελούν πράγματι «ιστορικές προϋποθέσεις για τη γέννηση του κεφαλαίου», προϋποθέσεις οι οποίες, όμως, δεν αποτελούν αντικείμενο του 4^{ου} κεφαλαίου. Αντικείμενό του είναι η συγκρότηση της έννοιας του κεφαλαίου βάσει της οποίας καθίσταται δυνατό να διερευνηθούν οι ιστορικές προϋποθέσεις του. Η διερεύνηση αυτή γίνεται πλέον όχι από την οπτική της απλής εμπορευματικής παραγωγής, αλλά από εκείνη της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Η αλλαγή της οπτικής εξηγεί και την μετατόπιση του προβληματισμού: από «το εμπόριο» στην ιστορική διαμόρφωση των δύο πόλων των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, δηλαδή του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη¹⁰³.

Μετά την παρέκβαση αυτή, στην οποία προτρέξαμε όσον αφορά την έκθεση κάποιων συμπερασμάτων, είναι δυνατή η συνέχιση της πραγμάτευσης της «λογικής» γέννησης του καπιταλισμού. Αφετηρία εδώ είναι η παραδοχή ότι το χρήμα αποτελεί ιστορικά την πρώτη μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Κατά τον Μαρξ δεν είναι αναγκαία «η αναδρομή στην ιστορία της γέννησης του κεφαλαίου για να πειστούμε» γι' αυτό, καθώς η «ίδια ιστορία διαδραματίζεται καθημερινά μπροστά στα μάτια μας.»¹⁰⁴. Με τον τρόπο αυτό συνεχίζει την ανάλυση του πρώτου μέρους ακριβώς από το σημείο που της άφησε: από το χρήμα με τους πολλαπλούς προσδιορισμούς του. Το χρήμα, όμως, όπως εξετάστηκε στο πλαίσιο της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (E-X-E), δεν είναι κεφάλαιο, αλλά είναι «χρήμα σαν χρήμα»¹⁰⁵, όπου επιτελεί τις διάφορες λειτουργίες του. Βέβαια, η κυκλοφορία των εμπορευμάτων μπορεί να πάρει και διαφορετική μορφή από την προηγούμενη: X-E-X. Στην δεύτερη αυτή περίπτωση το χρήμα πλέον είναι «χρήμα σαν κεφάλαιο», καθώς «μετατρέπεται σε κεφάλαιο, γίνεται κεφάλαιο και είναι από τον προορισμό του κίολας κεφάλαιο.»¹⁰⁶. Εκ πρώτης όψεως η αλλαγή αυτή της μορφής μοιάζει να τροποποιεί απλώς την σειρά των μεταμορφώσεων του εμπορεύματος και του χρήματος. Οι δύο μορφές, όμως, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Στην μορφή E-X-E το πρώτο εμπόρευμα, το οποίο για τον κάτοχο του είναι ανταλλακτική αξία και όχι αξία χρήσης, πωλείται σε ένα άλλο άτομο, για το οποίο έχει χρησιμότητα. Με την πώληση αυτή ο κάτοχος του πρώτου εμπορεύματος παίρνει ως αντάλλαγμα χρήμα με το οποίο αγοράζει ένα άλλο εμπόρευμα που είναι για αυτόν αξία χρήσης. Έτσι, η κυκλοφορία E-X-E

¹⁰³Βλ. την δεύτερη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου.

¹⁰⁴Ibid, σ. 159.

¹⁰⁵Ibid, σ. 159.

¹⁰⁶Ibid, σ. 159 και σ. 160 αντίστοιχα.

δικαιολογείται από τον σκοπό απόκτησης ενός εμπορεύματος για την ικανοποίηση κάποιας ανάγκης¹⁰⁷, διαδικασία που είναι εφικτή χάρη στην ποιοτική διαφορά των εμπορευμάτων. Η δεύτερη μορφή της κυκλοφορίας έχει ως αποτέλεσμα την «ανταλλαγή χρήματος με χρήμα, X-X.» και γι' αυτό σκοπός της «είναι η ίδια η ανταλλακτική αξία.»¹⁰⁸. Καθώς, όμως, αφενός το χρήμα δεν διαφοροποιείται ποιοτικά, αλλά μόνο ποσοτικά, και αφετέρου θεωρείται δεδομένο ότι τηρούνται οι νόμοι ανταλλαγής εμπορευμάτων (: κυρίως η ισοδυναμία τους), η κίνηση αυτή φαίνεται να είναι άσκοπη και χωρίς νόημα¹⁰⁹. Γιατί να μετατρέψει κανείς χρήμα στην ίδια ποσότητα χρήματος; Η κίνηση αυτή αποκτά νόημα ακριβώς διότι «τελικά» το αρχικό και το τελικό χρήμα δεν είναι ποσοτικά το ίδιο. Για τον λόγο αυτό «η ολοκληρωμένη μορφή» αυτής της διαδικασίας «είναι X-E-X' όπου το X'=X+ΔX» και το ΔX είναι το επιπλέον της αρχικής αξίας (X), το οποίο ο Μαρξ ονομάζει «υπεραξία»¹¹⁰. Το χρήμα σαν «αξία που προκαταβλήθηκε αρχικά» αυξάνεται ποσοτικά «ή αξιοποιείται», μετατρέπόμενο κατ' αυτόν τον τρόπο σε κεφάλαιο¹¹¹. Επίσης, επειδή η διαδικασία αυτή, δηλαδή η αξιοποίηση της αξίας (: αυτοαξιοποίηση), ανανεώνεται διαρκώς, το «κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό», του οποίου «η κίνηση ... είναι απεριόριστη»¹¹². Αυτός είναι κατά τον Μαρξ ο γενικός¹¹³ τύπος του κεφαλαίου εξεταζόμενος από την οπτική της κυκλοφορίας.

Ο τύπος αυτός αντιφάσκει με όλη την προηγούμενη ανάλυση του Μαρξ για το εμπόρευμα και το χρήμα, που συχνά αποδίδεται ως «νόμος της αξίας». Το βασικότερο σημείο αυτού του προβλήματος είναι ότι η τήρηση της αρχής της ισοδυναμίας στην ανταλλαγή εμπορευμάτων (άρα και χρήματος) δεν μπορεί να εξηγήσει πως προκύπτει η υπεραξία. Το ίδιο συμβαίνει και με την αλλαγή της σειράς των μεταμορφώσεων, από E-X-E σε X-E-X, λόγω του τυπικού χαρακτήρα της¹¹⁴. Στη συνέχεια ο Μαρξ εξετάζει δύο πιθανές διεξόδους: η πρώτη είναι εκείνη της ασυμφωνίας μεταξύ της αξίας του εμπορεύματος και της τιμής πώλησής του, καθώς

¹⁰⁷Ibid, σ. 162: «Ο τελικός του σκοπός», του κύκλου E-X-E «είναι ... η κατανάλωση, η ικανοποίηση αναγκών, με δύο λόγια η αξίας χρήσης.».

¹⁰⁸Ibid, σ. 160 και 162 αντίστοιχα.

¹⁰⁹Για την ποσοτική μόνο διαφοροποίηση του χρήματος, βλ. *ibid*, σ. 162-163. Για το δεδομένο της ισοδυναμίας στην μορφή E-X-E, βλ. *ibid*, σ. 163-164.

¹¹⁰Ibid, σ. 163.

¹¹¹Ibid, σ. 163.

¹¹²Ibid, σ. 164-165.

¹¹³Είναι «γενικός» διότι δεν «χαρακτηρίζει μόνο ... το εμπορικό κεφάλαιο», αλλά και το βιομηχανικό και το τοκοφόρο κεφάλαιο (στο τελευταίο με «συντομευμένη μορφή»): *ibid*, σ. 168.

¹¹⁴Εκτενής επιχειρηματολογία γιατί τηρουμένης της αρχής της ισοδυναμίας είναι αδύνατο τόσο στη μια όσο και στην άλλη μορφή να προκύπτει υπεραξία: *ibid*, σ. 169-173.

και των διάφορων εκδοχών της, και η δεύτερη αφορά το ενδεχόμενο της μη τήρησης της ισοδυναμίας, της ανταλλαγής, δηλαδή, εμπορευμάτων άνισης αξίας ή αλλιώς της αιτιακής σύνδεσης της υπεραξίας με την απάτη. Και οι δύο αυτές εναλλακτικές απορρίπτονται με διεξοδική επιχειρηματολογία¹¹⁵, η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπεραξία δεν μπορεί να προέλθει ούτε από την ανταλλαγή ισοδυνάμων ούτε και από εκείνη μεταξύ μη ισοδυνάμων, καθώς «η ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν δημιουργεί αξία.»¹¹⁶, αρά και το επιπλέον της αρχικής αξίας, δηλαδή την υπεραξία. Συνεπώς, η λύση στο υπό εξέταση πρόβλημα δεν μπορεί να προέλθει από την σφαίρα της κυκλοφορίας. Αν αυτό αληθεύει, η ανάλυση του εμπορεύματος και του χρήματος αποδείχτηκε ανίκανη να προσφέρει μια πειστική και συνεκτική απάντηση στο εν λόγω ερώτημα. Ο ισχυρισμός του Μαρξ, όμως, είναι κάπως διαφορετικός: η υπεραξία «δεν μπορεί να πηγάζει από την κυκλοφορία και εξίσου δεν μπορεί να μην πηγάζει από» αυτήν¹¹⁷. Η λύση, λοιπόν, πρέπει να βασιστεί στην ανάλυση του πρώτου μέρους του Κεφαλαίου (: κυρίως στην αρχή της ισοδυναμίας), δηλαδή στην κυκλοφορία, και ταυτόχρονα δεν μπορεί να προκύψει απλώς από αυτήν: «Αυτοί είναι οι όροι του προβλήματος.»¹¹⁸.

Ο γενικός τύπος του κεφαλαίου αποτελείται από τρία μέρη: X-E-X'. Τόσο το αρχικό χρήμα καθεαυτό όσο και οι δύο διαδοχικές μετατροπές του δεν μπορούν να δημιουργήσουν το ΔX¹¹⁹. Αυτό το αδιέξοδο μπορεί να προσπελαστεί, εάν το ζήτημα αυτό ιδωθεί από την οπτική γωνία της χρηστικής αξίας αντί εκείνης της ανταλλακτικής αξίας. Μιας και η αξία χρήσης του χρήματος συνίσταται στην αγορά κάποιου εμπορεύματος, θα έπρεπε να υπάρχει «μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην αγορά, ένα εμπόρευμα που η ίδια η αξία του χρήσης νάχει την ιδιόμορφη ιδιότητα νάναί πηγή αξίας»¹²⁰. Και όντως ο κάτοχος χρήματος βρίσκει «ένα τέτιο ειδικό εμπόρευμα»: την εργατική δύναμη, δηλαδή την ικανότητα των ανθρώπων για εργασία¹²¹. Προκειμένου η ανθρώπινη αυτή ικανότητα να αποκτήσει την μορφή του εμπορεύματος απαιτείται να πληρούνται δύο βασικές προϋποθέσεις. Πρώτον, ο φορέας της να μπορεί να πουλήσει την ικανότητά του για εργασία, συνεπώς να του ανήκει, να είναι κύριός της ή αλλιώς να έχει ελευθερία διαθέσεως. Ίσως θα ήταν

¹¹⁵Ibid, σ. 173-175 (βλ. και υποσημείωση 37, σ. 178-79) και 175-176 αντίστοιχα.

¹¹⁶Ibid, σ. 176.

¹¹⁷Ibid, σ. 178.

¹¹⁸Ibid, σ. 179.

¹¹⁹Πέρα από την έως εδώ ανάλυση, βλ. και *ibid*, σ. 179.

¹²⁰Ibid, σ. 180.

¹²¹Ibid, σ. 180.

ορθότερη η χρήση του όρου «εκμίσθωση» αντί για «πώληση», καθώς έτσι εναρμονίζεται καλύτερα με το γεγονός ότι ο άνθρωπος αυτός θα πρέπει να είναι ελεύθερος υπό την έννοια ότι είναι «ιδιοκτήτης» τόσο της εργασιακής του δύναμης όσο και «της προσωπικότητάς του»¹²². Έτσι, στην αγορά ο αγοραστής και ο πωλητής της εργασιακής δύναμης συμβάλλονται ως «νομικώς ισότιμα πρόσωπα», οι ελεύθερες βουλήσεις των οποίων συμπίπτουν, καταρτίζοντας με τον τρόπο αυτό ένα συμβόλαιο που δεσμεύει και τα δύο μέρη¹²³. Βέβαια, για να συναφθεί το συμβόλαιο αυτό και ειδικότερα για να «πουλήσει» ο κάτοχος την εργασιακή του δύναμη, πρέπει να συντρέχει και η δεύτερη προϋπόθεση, δηλαδή να έχει αποστραφηθεί τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή του μέσα παραγωγής¹²⁴. Για το λόγο αυτό αναγκάζεται να «πουλήσει» την ικανότητά του για εργασία στους κατόχους των μέσων παραγωγής. Οι δύο προϋποθέσεις μπορούν να συνοψιστούν, λοιπόν, στην έννοια του διττά ελεύθερου εργάτη: ελεύθερου και ίσου προσώπου από τυπική ή νομική άποψη και ελεύθερου από ιδιοκτησία (μέσων παραγωγής)¹²⁵. Συνεπώς, το αρχικά συσσωρευμένο χρήμα¹²⁶, για να μετατραπεί σε κεφάλαιο, πρέπει να «ανακαλύψει» και να σχετιστεί με τον ελεύθερο εργάτη.

Έχοντας ολοκληρώσει την έκθεση του γενικού τύπου του κεφαλαίου και των αντιφάσεών του, ο Μαρξ εντόπισε στην ικανότητα για εργασία την δυνατότητα διεξόδου στο πρόβλημα της προέλευσης της υπεραξίας. Η λύση αυτή, όπως είδαμε, έπρεπε να δοθεί τόσο εντός της σφαίρας της κυκλοφορίας όσο και εκτός αυτής. Και συγκεκριμένα «στον απόκρυφο τόπο της παραγωγής», καθώς το «προτσές κατανάλωσης της εργατικής δύναμης είναι ταυτόχρονα το προτσές παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας.»¹²⁷. Προηγουμένως, όμως, είναι απαραίτητη εντός του ίδιου πεδίου διερεύνησης μια τελευταία παρατήρηση: Η αξία της εργασιακής δύναμης, όπως και η αξία κάθε εμπορεύματος, καθορίζεται από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή της. Λόγω του ειδικού χαρακτήρα της, καθώς πρόκειται

¹²²Ibid, σ. 180. Άλλωστε, η «πώληση» αυτή σύμφωνα με τον Μαρξ πρέπει να είναι χρονικά περιορισμένη, γιατί αλλιώς ο κάτοχος της εργασιακής δύναμης από ελεύθερος γίνεται δούλος. Στην περίπτωση, όμως, αυτή δεν είναι στην κυριολεξία πώληση, αφού δεν εκποιείται το ειδικό αυτό εμπόρευμα και παραμένει στην κυριότητα του κατόχου του.

¹²³Ibid, σ. 180.

¹²⁴Ibid, σ. 181: «ο κάτοχος της εργατικής δύναμης, αντί να μπορεί να πουλάει εμπορεύματα στα οποία έχει αντικειμενοποιηθεί η εργασία του, να είναι αντίθετα υποχρεωμένος να προσφέρει σαν εμπόρευμα για πούληση την ίδια την εργατική του δύναμη που υπάρχει μόνο στο ζωντανό του σώμα.».

¹²⁵Ibid, σ. 181-182.

¹²⁶Βλ. και σ. 31 της παρούσας εργασίας.

¹²⁷Ibid, σ. 188.

για την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα, «όταν υπάρχει πια το άτομο, η παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στη δική του αναπαραγωγή ή συντήρηση»¹²⁸. Επομένως, η αξία της μεταβάλλεται αναλόγως της αξίας των εμπορευμάτων που ικανοποιούν τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες¹²⁹.

Η μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα συνεπάγεται τον μετασχηματισμό της εργασίας σε μισθωτή εργασία, ενώ η αξιοποίηση του αρχικού χρήματος διαμέσου του ειδικού αυτού εμπορεύματος αποφέρει επαυξημένο χρήμα (αρχικό χρήμα και υπεραξία), μετατρέπει, δηλαδή, το χρήμα σε κεφάλαιο. Οι δύο αυτοί όροι, η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο, σχηματίζουν την κεφαλαιακή σχέση, η οποία για να συγκροτηθεί απαιτεί τόσο την ύπαρξη τους όσο και τον μεταξύ τους συσχετισμό. Η σχέση αυτή αποτελεί το περιεχόμενο της έννοιας του κεφαλαίου, σχέση η οποία στη σφαίρα της κυκλοφορίας έχει συμβατική μορφή. Ειδικότερα, πρόκειται για τη σύμβαση μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη που αποτελείται από δύο παροχές: την διάθεση της ικανότητας του/ης εργάτη/ριας για εργασία και τον μισθό. Οι παροχές αυτές είναι ισοδύναμες, τηρούνται, δηλαδή, οι νόμοι της ανταλλαγής εμπορευμάτων, καθώς ο κεφαλαιοκράτης καταβάλλει ολόκληρη την αξία της εργατικής δύναμης με την μορφή του μισθού μετά το πέρας του ορισθέντος χρονικού διαστήματος εργασίας. Παρ' όλα αυτά ο κεφαλαιοκράτης έχοντας πληρώσει εκ των προτέρων στην αξία τους τόσο τα μέσα παραγωγής όσο και την εργατική δύναμη (αρχικό κεφάλαιο)¹³⁰, μετά την παραγωγική διαδικασία είναι κάτοχος εμπορευμάτων μεγαλύτερης αξίας από το αρχικό κεφάλαιο¹³¹. Αποκομίζει, δηλαδή, κέρδος. Το ερώτημα είναι από πού προκύπτει αυτή η νέα, πρόσθετη αξία.

Έχοντας αποδείξει ο Μαρξ γιατί τα μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) δεν μπορούν να παράξουν αξία, αλλά μόνο να μεταφέρουν ένα κομμάτι της αξίας τους ως αντικειμενικοποιημένης εργασίας στο νέο εμπόρευμα¹³², η μόνη δυνατή εξήγηση του κέρδους μπορεί να βρεθεί στο μεταβλητό κεφάλαιο. Ο κεφαλαιοκράτης έχοντας αγοράσει την εργατική δύναμη δικαιούται να την χρησιμοποιήσει, δηλαδή να εκτελέσουν για λογαριασμό του οι εργάτες/ριες μια ή περισσότερες εργασίες¹³³, και

¹²⁸Ibid, σ. 183. Διεξοδικότερα, για την αξία της εργατικής δύναμης, βλ., ibid, σ. 183-188.

¹²⁹Λαμβάνεται ως δεδομένο ότι σε μια ιστορική περίοδο μιας χώρας οι ανάγκες που θεωρούνται βασικές είναι συγκεκριμένες, αλλά και ότι η ταξική πάλη παραμένει σταθερή.

¹³⁰Ibid, σ. 207.

¹³¹Ibid, σ. 224.

¹³²Ibid, σ. 212-223.

¹³³Ibid, σ. 197.

καθώς η εργασία για το συμφωνηθέν χρονικό διάστημα του ανήκει, δικαιούται να καρπωθεί το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, δηλαδή να γίνει κύριος των εμπορευμάτων που παρήχθησαν¹³⁴. Στο σημείο αυτό βρίσκεται και ο πυρήνας της μαρξικής θεωρίας της υπεραξίας. Το εμπόρευμα «εργατική δύναμη» είναι ιδιόμορφο, όχι μόνο γιατί πρόκειται για την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά γιατί «η ειδική αξία χρήσης» του είναι «η ιδιότητα να είναι πηγή αξίας και μάλιστα περισσότερης αξίας απ' ότι έχει το ίδιο.»¹³⁵. Η εργατική δύναμη παράγει, δηλαδή, εμπορεύματα μεγαλύτερης αξίας από όσα είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της. Έτσι, ένα τμήμα της εργάσιμης ημέρας αντιστοιχεί στην αναγκαία εργασία – παραγωγή ίση με την αξία της εργατικής δύναμης- και ένα άλλο στην υπερεργασία- παραγωγή της υπεραξίας¹³⁶. Άρα, η υπεραξία «αποτελεί το πλεόνασμα της αξίας του προϊόντος πέρα από την αξία ... των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης.»¹³⁷ και η παραγωγή της συνιστά τον κύριο σκοπό του καπιταλισμού¹³⁸.

Πριν περάσουμε στην επόμενη ενότητα, ας συνοψίσουμε: Η «λογική» ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού έδειξε ότι η κεφαλαιακή σχέση προϋποθέτει αφενός την ύπαρξη συσσωρευμένου χρήματος που αξιοποιείται (και άρα αυξάνεται) διαμέσου της αγοράς (και παραγωγικής κατανάλωσης) εργασιακής δύναμης και μέσω παραγωγής και αφετέρου την ύπαρξη διττά ελεύθερων εργατών. Προϋποθέτει επί πλέον τον συσχετισμό των δύο αυτών όρων, καθώς το κεφάλαιο δεν μπορεί να συγκροτηθεί χωρίς την μισθωτή εργασία και αντίστροφα. Η κεφαλαιακή σχέση, όμως, ούτε έχει φυσικό χαρακτήρα ούτε είναι κοινή για όλες τις ιστορικές εποχές¹³⁹. Για την συγκρότησή της είναι αναγκαία η παρεμβολή μιας διαδικασίας με κοινωνικό και ιστορικό χαρακτήρα, η διερεύνηση της οποίας είναι δυνατό να γίνει με διάφορους τρόπους.

B) Η ιστορική ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού

Η μαρξική εννοιολόγηση του κεφαλαίου δεν καθιστά απλώς δυνατή την ιστορική ανάλυση της γέννησης του καπιταλισμού· διαμορφώνει επί πλέον τα ερωτήματα που

¹³⁴Ibid, σ. 198.

¹³⁵Ibid, σ. 206.

¹³⁶Ibid, σ. 228-229.

¹³⁷Ibid, σ. 221. Η διάκριση σε απόλυτη και σχετική υπεραξία αφορά τον τρόπο ή τους τρόπους απόσπασής της, ζήτημα το οποίο υπερβαίνει το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

¹³⁸Ibid, σ. 241.

¹³⁹Ibid, σ. 182.

καθοδηγούν την έρευνα αυτή. Επειδή, όμως, οι μαρξικές οικονομικές κατηγορίες προσπαθούν να περιγράψουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η -βασισμένη σ' αυτές- ιστορική διερεύνηση της γέννησής του γίνεται υπό το πρίσμα της ολοκληρωμένης διαμόρφωσής του, όπως αυτή έχει περιγραφεί στο Κεφάλαιο. Έτσι, αφετηρία της ανάλυσης αυτής δεν είναι το εμπόριο και η διάδοσή του που συνιστά αναγκαία, αλλά ανεπαρκή, ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαίου¹⁴⁰. Μια τέτοια προσέγγιση θα αντιστοιχούσε στην οπτική της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ενώ πλέον η οπτική της έρευνας είναι εκείνη της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Η αλλαγή αυτή εξηγεί και την μετατόπιση του μαρξικού προβληματισμού από το εμπόριο ως ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαίου στην ιστορική διαμόρφωση των δύο πόλων των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, δηλαδή της εργατικής και της αστικής τάξης¹⁴¹. Με τον τρόπο αυτό, η ιστορική ανάλυση δεν θα μπορούσε να υπάρξει –τουλάχιστον με την ίδια μορφή- χωρίς την λογική ανάλυση, η οποία συμπληρώνεται από την πρώτη, καθώς από μόνη της είναι ανίκανη να προσφέρει ιστορικές γνώσεις· μπορεί μόνο να παράσχει τα εργαλεία (έννοιες) για την παραγωγή της. Οι δύο αυτές στιγμές της μαρξικής ανάλυσης συγκροτούν από κοινού μια ενότητα, το περιεχόμενο της οποίας είναι η τοποθέτηση του γερμανού επαναστάτη για τη γέννηση του καπιταλισμού.

Η ιστορική ανάλυση του Μαρξ περιέχεται στο 24^ο κεφάλαιο για τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», η οποία μας βγάζει από τον «φαύλο κύκλο», στον οποίο περιέρχεται η λογική ανάλυση, η οποία προϋποθέτει «την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια εμπορευματοπαραγωγών.»¹⁴². Η δημιουργία, όμως, αυτής της προϋπόθεσης είναι που πρέπει να εξηγηθεί. Απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθεί «μόνο αν υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση», δηλαδή, μια κοινωνική διεργασία που προηγείται του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του οποίου αποτελεί την αφετηρία¹⁴³. Το κυριότερο γνώρισμα της μακράς αυτής ιστορικής διαδικασίας είναι ο χωρισμός των παραγωγών από τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή τους μέσα παραγωγής. Από τον χωρισμό αυτόν

¹⁴⁰Βλ. και *ibid*, σ. 183: «Διαφορετικά έχει το ζήτημα με το κεφάλαιο. Επειδή υπάρχει η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και του χρήματος δε σημαίνει καθόλου ότι υπάρχουν οι ιστορικοί όροι ύπαρξής του.».

¹⁴¹Βλ. και *ibid*, σ. 183: «Το κεφάλαιο γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης βρίσκει στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη σαν πωλητή της εργατικής του δύναμης, και αυτός ο ένας ιστορικός όρος περικλείνει μέσα του μιαν ολόκληρη παγκόσμια ιστορία.».

¹⁴²*Ibid*, σ. 738.

¹⁴³*Ibid*, σ. 738.

προκύπτουν οι διττά ελεύθεροι εργάτες «με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ., και με την έννοια πως ούτε σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λχ. στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους κλπ., απεναντίας είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι απ' αυτά, τα στερούνται.»¹⁴⁴. Ο Μαρξ δεν θεωρεί απλά ότι η πραγμάτευση αυτού του ζητήματος έχει αναλυτική προτεραιότητα, καθώς εξηγεί και την ιστορική διαμόρφωση του άλλου πόλου της κεφαλαιακής σχέσης, ο οποίος γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο αντιληπτός ως το αποτέλεσμα του χωρισμού αυτού· θεωρεί επί πλέον ότι αποτελεί την ουσία της πρωταρχικής συσσώρευσης¹⁴⁵. Για τον λόγο αυτό κρίνει ως –μερικώς έστω- εσφαλμένη την αστική αντίληψη, για την οποία υπάρχει μόνο η χειραφετητική διάσταση της εν λόγω διαδικασίας: η κατάργηση της δουλοπαροικίας, του συντεχνιακού τρόπου οργάνωσης της εργασίας, των φεουδαρχικών προνομίων και άλλων καταναγκασμών και καταστάσεων ανελευθερίας. Η διάσταση αυτή θα μπορούσε να αντιστοιχηθεί με την μια όψη της ελευθερίας του μισθωτού εργάτη ως ελεύθερου και ίσου προσώπου¹⁴⁶. Η διάλυση, όμως, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής δεν οδήγησε στην άρση της εκμετάλλευσης, αλλά στην αλλαγή της μορφής της· «απελευθέρωσε» εν τέλει τα στοιχεία για την διαμόρφωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής¹⁴⁷, όπου η εκμετάλλευση συντελείται με την μορφή της απόσπασης υπεραξίας. Την αλλαγή αυτή αναδεικνύει η δεύτερη διάσταση της πρωταρχικής συσσώρευσης, η οποία αποσιωπήθηκε από την προαναφερθείσα αντίληψη. Πρόκειται για την απαλλοτρίωση των παραγωγών, η ιστορία της οποίας «είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φωτιά.»¹⁴⁸. Για τον Μαρξ οι δύο αυτές πλευρές είναι αλληλένδετες και εξίσου αναγκαίες για την διαμόρφωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και υπ' αυτό το πρίσμα ασκεί κριτική στην αστική

¹⁴⁴Ibid, σ. 739.

¹⁴⁵Ακριβέστερα, ο χωρισμός αυτός μετατρέπει τα μέσα παραγωγής σε κεφάλαιο, κάτι που δεν ταυτίζεται βέβαια με την ιστορική διαμόρφωση της αστικής τάξης, καθώς η τελευταία συνιστά ένα πολύ πιο σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο: Βλ. και *ibid*, σ. 739: «το προτσές που δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από το προτσές χωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία στους όρους της εργασίας του, ένα προτσές που, από τη μια μεριά, μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και, από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες. Επομένως, η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής.» και σ. 740: «Η αφετηρία της εξέλιξης που παράγει και το μισθωτό εργάτη και τον κεφαλαιοκράτη ήταν η υποδούλωση του εργάτη.».

¹⁴⁶Βλ. σ. 35-36 της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁷Ibid, σ. 739-740. Επίσης, η άρση των συντεχνιακών, ιδίως, περιορισμών κατέστησε δυνατή την περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, *ibid*, σ. 740.

¹⁴⁸Ibid, σ. 740.

αντίληψη, η παράλειψη της οποίας λειτουργεί νομιμοποιητικά για τον νέο τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας.

Η κατ' αυτόν τον τρόπο εννοημένη πρωταρχική συσσώρευση εξειδικεύει την προβληματική που αναπτύχθηκε κατά την συγκρότηση της έννοιας του κεφαλαίου. Υπάρχει, όμως, μια κρίσιμη διαφορά: αντικείμενο πλέον δεν είναι η διαλεκτική παρουσίαση των εννοιών (από το εμπόρευμα στο κεφάλαιο), αλλά η ιστορική διαδικασία από την οποία προέκυψε ο καπιταλισμός. Η διερεύνηση της τελευταίας θα γίνει, λοιπόν, βάσει ακριβώς της υπόθεσης (:«μόνο αν υποθέσουμε») της πρωταρχικής συσσώρευσης, η οποία δεν συνιστά για τον λόγο αυτό ακόμα ιστορική γνώση με την αυστηρή έννοια του όρου.

Στη συνέχεια του κειμένου ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι οι απαρχές του νέου τρόπου παραγωγής μπορούν να εντοπιστούν ήδη στον 14^ο και τον 15^ο αιώνα «σε μερικές πόλεις της Μεσογείου», ενώ «η κεφαλαιοκρατική εποχή χρονολογείται μόλις από το 16^ο αιώνα»¹⁴⁹. Αφετηρία της -υπό στενή έννοια- ιστορικής ανάλυσής του είναι ο χωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του και ειδικότερα «η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη του.»¹⁵⁰. Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί να περιγραφεί με ενιαίο τρόπο, καθώς ποικίλει η μορφή της από χώρα σε χώρα¹⁵¹. Αντικείμενο του Κεφαλαίου, όμως, δεν είναι η διερεύνηση αυτών των διαφορετικών «αποχρώσεων». Έτσι, ο Μαρξ εξετάζει την πρωταρχική συσσώρευση, όπως άλλωστε και τον τρόπο λειτουργίας του ΚτΠ, παίρνοντας σαν παράδειγμα την Αγγλία, επειδή εκεί «πήρε την κλασική της μορφή»¹⁵². Στο 24^ο κεφάλαιο η ιστορία της αγγλικής περίπτωσης αναλύεται διεξοδικά, διότι τα σχετικά συμπεράσματα διεκδικούν να έχουν γενικότερη ισχύ.

Συνοψίζοντας την μαρξική ανάλυση της συγκεκριμένης περίπτωσης: από τα τέλη του 14^{ου} και κυρίως από τον 15^ο αιώνα με την εξαφάνιση της δουλοπαροικίας κυριάρχησε η ανεξάρτητη αγροτική μικροκαλλιέργεια, η οποία, όμως, λάμβανε διάφορες φεουδαρχικές μορφές¹⁵³. Την μικρή αυτή ιδιοκτησία συμπλήρωνε η κοινοτική γη, την οποία χρησιμοποιούσαν τόσο οι αγρότες όσο και οι αριθμητικά περιορισμένοι

¹⁴⁹Ibid, σ. 740.

¹⁵⁰Ibid, σ. 741.

¹⁵¹Ibid, σ. 741: «παίρνει διαφορετικές αποχρώσεις στις διάφορες χώρες και διατρέχει τις διάφορες φάσεις σε διαφορετική διαδοχική σειρά και σε διάφορες ιστορικές εποχές.».

¹⁵²Ibid, σ. 741.

¹⁵³Ibid, σ. 741.

μισθωτοί εργάτες γης που δούλευαν για τους γαιοκτήμονες. Έτσι, «το αγγλικό έδαφος ... ήταν κατάσπαρτο από μικρά αγροτικά νοικοκυριά, που μόνο που και που διακόπτονταν από σχετικά μεγαλύτερα αρχοντικά τσιφλίκια.», ενώ την ίδια εποχή παρατηρείται και μια «άνθιση των πόλεων»¹⁵⁴. Όμως, στα τέλη του 15^{ου} και στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα η κατάσταση αλλάζει ριζικά με την «διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών»¹⁵⁵. Ο κυριότερος παράγοντας γι' αυτό ήταν ότι η καινούργια φεουδαρχική αριστοκρατία, σε αντίθεση με την παλιά, αποσκοπούσε στην απόκτηση ολοένα και περισσότερου χρήματος. Η προσδοκία αυτή σε συνδυασμό με «την άνθιση της μανουφακτούρας μάλλινων υφασμάτων ... και ... την αντίστοιχη ανατίμηση του μαλλιού» συνέτεινε στην βίαιη εκτόπιση των αγροτών από την γης τους και στον «σφετερισμό της κοινοτικής ... γης»¹⁵⁶, καθώς οι προβατοβοσκές ήταν περισσότερο επικερδής από την αγροτική καλλιέργεια. Στην εξέλιξη αυτή -που είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία του προλεταριάτου- συνέβαλε και η βασιλική εξουσία, η οποία αφενός «ήταν προϊόν της αστικής ανάπτυξης» και αφετέρου ανταγωνιζόταν και επεδίωκε να κατισχύσει επί των φεουδαρχών¹⁵⁷. Τον 16^ο αιώνα η απαλλοτρίωση των αγροτών έλαβε ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις. Μέχρι τότε η καθολική εκκλησία αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους πυλώνες της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας. Η θρησκευτική μεταρρύθμιση, όμως, ανέτρεψε αυτή την κατάσταση, καθώς ακολουθήθηκε από εκτεταμένη «καταλήστευση των εκκλησιαστικών χτημάτων», η οποία εκτόπισε εκ νέου τμήματα του αγροτικού πληθυσμού μετατρέποντάς τους σε προλετάρους, τα κτήματα των οποίων συνενώθηκαν και διαμόρφωσαν μεγαλύτερες ενότητες ιδιοκτησίας¹⁵⁸.

Παρ' όλα αυτά η ανεξάρτητη αγροτική μικροκαλλιέργεια, όπως και η κοινοτική ιδιοκτησία, διατηρήθηκαν σε κάποιο βαθμό και στον 17^ο αιώνα, αλλά τον 18^ο αιώνα αποτελούσαν πλέον παρελθόν¹⁵⁹. Δύο γεγονότα του 17^{ου} αιώνα ήταν καθοριστικά για την ολοκλήρωση της διαδικασίας της απαλλοτρίωσης. Πρώτον, η αυθαίρετη

¹⁵⁴Ibid, σ. 742.

¹⁵⁵Ibid, σ. 742.

¹⁵⁶Ibid, σ. 743. Η εκτόπιση αυτή είχε βίαιο χαρακτήρα, καθώς τόσο οι αγρότες όσο και οι φεουδάρχες είχαν τα ίδια δικαιώματα κυριότητας επί της ίδιας γης, γεγονός που συνεπαγόταν την αδυναμία ιδιοποίησής της εκ μέρους των δεύτερων διαμέσου της ειρηνικής/νομικής/δικαστικής οδού. Σημειώνεται, επί πλέον, ότι οι «κατοικίες των αγροτών και τα σπίτια των εργατών κατεδαφίστηκαν με τη βία ή αφέθηκαν να καταρρεύσουν.», *ibid*, σ. 743.

¹⁵⁷Ibid, σ. 742-743.

¹⁵⁸Ibid, σ. 745. Τα κτήματα αυτά στις περισσότερες περιπτώσεις είτε χαρίστηκαν σε ευνοούμενους της βασιλικής εξουσίας είτε πωλήθηκαν σε εξαιρετικά χαμηλές τιμές, *ibid*, σ. 745.

¹⁵⁹Ibid, σ. 747.

νομοθετική μετατροπή της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας της γης «σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία» προς όφελος των γαιοκτημόνων¹⁶⁰. Και δεύτερον, η ένδοξη επανάσταση του 1688 με την οποία η κρατική εξουσία περιήλθε στη συμμαχία των γαιοκτημόνων και των καπιταλιστών. Η πολιτική αυτή μεταβολή επέτρεψε την καταλήστευση των κρατικών εκτάσεων γης, οι οποίες είχαν παρόμοια τύχη με τις εκκλησιαστικές γαίες: χαρίστηκαν, πωλήθηκαν σε χαμηλές τιμές ή «προσαρτήθηκαν σε ιδιωτικά χτήματα με άμεσο σφετερισμό»¹⁶¹. Οι μέχρι στιγμής αναφερθέντες τρόποι πραγματοποίησης της απαλλοτρίωσης των αγροτών έχουν το εξής κοινό χαρακτηριστικό: γίνονται κατά παράβαση του «των νόμιμων τύπων»¹⁶² ή/και του νόμου. Ο Μαρξ θεωρεί ότι η «πρόοδος του 18^{ου} αιώνα» όσον αφορά τη διαδικασία αυτή συνίσταται στο πέρασμα από την «ατομική πράξη βίας» στη σύννομη πρακτική· ή ακριβέστερα στην απαλλοτρίωση της γης μέσω του νόμου (: «νόμοι για την περιφράξη της κοινοτικής γης») με την παράλληλη διατήρηση των προηγούμενων ιδιωτικών μεθόδων¹⁶³. Η καταλήστευση των κρατικών γαιών και κυρίως οι περιφράξεις της κοινοτικής γης είχαν ως αποτέλεσμα αφενός την δημιουργία ακόμα μεγαλύτερων έγγειων ιδιοκτησιών και αφετέρου την διόγκωση του προλεταριάτου¹⁶⁴. Η ενότητα του 24^{ου} κεφαλαίου που ασχολείται με το θέμα της απαλλοτρίωσης των αγροτών ολοκληρώνεται με την έκθεση μιας τελευταίας μεθόδου που έλαβε χώρα κατά κύριο λόγο στην Άνω Σκωτία: το «αραιώμα των χτημάτων». Πρόκειται για την βίαιη εκδίωξη των ανθρώπων που τα καλλιεργούσαν, οι οποίοι εκτοπίστηκαν, επειδή αντιστάθηκαν στην αυθαίρετη μετατροπή της ψιλής κυριότητας των αρχηγών των κοινοτήτων τους σε πλήρη ατομική τους ιδιοκτησία¹⁶⁵, η οποία αξιοποιήθηκε είτε ως τόπος βοσκής είτε ως «περιοχή για κυνήγι»¹⁶⁶.

¹⁶⁰Ibid, σ. 747. Για τον αυθαίρετο και σφετεριστικό χαρακτήρα της εν λόγω διαδικασίας: ibid, σ. 747-748.

¹⁶¹Ibid, σ. 748. Οι λόγοι για την καταλήστευση αυτή εκ μέρους των νέων κατόχων της πολιτικής εξουσίας ήταν κυρίως οι εξής: η εμπορευματοποίηση της γης, η ενίσχυση της «γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης», η μεγέθυνση του αριθμού του προλεταριάτου: ibid, σ. 748.

¹⁶²Ibid, σ. 748.

¹⁶³Ibid, σ. 749.

¹⁶⁴Ibid, σ. 749-750.

¹⁶⁵Ibid, σ. 753. Η γη ήταν συλλογική ιδιοκτησία της φυλής και ο αρχηγός της είχε μόνο την ψιλή κυριότητά της. Για τον λόγο αυτό δεν δικαιούνταν μονομερώς οι αρχηγοί της φυλής να μετατρέψουν την συλλογική ιδιοκτησία σε πλήρη ατομική τους ιδιοκτησία. Συνεπώς, η αλλαγή αυτή δεν μπορούσε παρά να έχει βίαιο χαρακτήρα. Σημειώνεται επί πλέον ότι η εκδίωξη αυτή κατέστη δυνατή, επειδή οι αρχηγοί της φυλής δεν είχαν πλέον ανάγκη τα μέλη της, ibid, σ. 753. Τέλος, για την τύχη των γαέλων: ibid, σ. 754-755.

¹⁶⁶Ibid, σ. 756. Η τελευταία αυτή χρήση της γης οφείλεται αφενός «στη μόδα, στην αριστοκρατική λόξα, στο πάθος του κυνηγιού κλπ.» και αφετέρου σε οικονομικούς λόγους (εμπόριο κυνηγιού), ibid, σ. 756.

Το συνολικό αποτέλεσμα της εν λόγω διαδικασίας που συντελέστηκε μέσω όλων αυτών των μεθόδων είναι διττό: πρώτον, η διάλυση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης και η αντικατάστασή του από την «σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία» και την ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωσή της, διαμορφώνοντας έτσι «το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική γεωργία»· και δεύτερον, η δημιουργία του –τόσο αναγκαίου για την βιομηχανία των πόλεων- προλεταριάτου¹⁶⁷. Η ταχύτητα, όμως, με την οποία διαμορφώθηκε η εργατική τάξη δεν επέτρεπε την άμεση ένταξη του συνόλου της στην παραγωγική διαδικασία, ενώ αδυνατούσε, επί πλέον, να προσαρμοστεί στον τρόπο ζωής της αναδύμενης αστικής κοινωνίας και στην πειθαρχία που αυτή απαιτούσε¹⁶⁸. Η προσαρμογή αυτή επιβλήθηκε σταδιακά από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα μέσω των νόμων ενάντια στην αλητεία και μέσω βίαιων πρακτικών¹⁶⁹. Σκοπός ήταν η πειθάρχηση του προλεταριάτου, την οποία απαιτούσε «το σύστημα της μισθωτής εργασίας»¹⁷⁰. Η –εχθρική προς τον εργάτη- παρέμβαση του κράτους την περίοδο διαμόρφωσης του καπιταλισμού περιελάμβανε επίσης: την ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, τον μισθό και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι¹⁷¹. Η νομοθεσία αυτή τροποποιήθηκε μερικώς κατά τον 19^ο αιώνα, αλλαγή στην οποία συνέβαλε και η όξυνση της ταξικής πάλης¹⁷². Επιπρόσθετα, η κρατική βία περιορίστηκε κατά πολύ, διότι πλέον με την εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής «ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων» διασφαλίζει κατά κύριο λόγο «την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη» και όχι η «εξωοικονομική, άμεση βία»¹⁷³. Στην περίοδο, όμως, της πρωταρχικής συσσώρευσης η κρατική εξουσία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο αποτελώντας «ουσιαστικό στοιχείο της»¹⁷⁴.

Επειδή η ανάλυση της διαδικασίας απαλλοτρίωσης και πειθάρχησης μπορεί να εξηγήσει μόνο την δημιουργία προλεταρίων και μεγάλων γαιοκτημόνων, ο Μαρξ θέτει στη συνέχεια το ερώτημα της αρχικής προέλευσης των καπιταλιστών. Η απάντηση του εκκινεί από την ιστορική πορεία των ενοικιαστών γης (:«παχτωτών»)

¹⁶⁷Ibid, σ. 757.

¹⁶⁸Ibid, σ. 758-759. Ο Μαρξ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι προλετάριοι «μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, ενμέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων.», ibid, σ. 759.

¹⁶⁹Ibid, σ. 759 και σ. 761-762, όπου αναφέρονται ορισμένες από αυτές τις πρακτικές: «μαστιγώσεις», «στιγματισμούς» και «βασανιστήρια».

¹⁷⁰Ibid, σ. 762.

¹⁷¹Ibid, σ. 763.

¹⁷²Αναλυτικότερα: ibid, σ. 765-766.

¹⁷³Ibid, σ. 762.

¹⁷⁴Ibid, σ. 762.

που καρπώνονταν –σε διαφορετικούς βαθμούς- τα προϊόντα της. Μέχρι τον 14^ο αιώνα η απόσταση μεταξύ «παχτωτών» και αγροτών ήταν επί της ουσίας μικρή, κατάσταση η οποία ως επί το πλείστον διατηρείται και στον επόμενο αιώνα¹⁷⁵. Από τέλος, όμως, του 15^{ου} και στην διάρκεια του 16^{ου} αιώνα η «επανάσταση στη γεωργία» από κοινού με την έναρξη της διαδικασίας απαλλοτρίωσης των αγροτών αύξησαν τον πλούτο των παχτωτών. Επί πλέον, τον 16^ο αιώνα οι τελευταίοι επωφελήθηκαν πολλαπλά από την «συνεχιζόμενη πτώση της αξίας των ευγενών μετάλλων, επομένως και του χρήματος» τόσο έναντι των γαιοκτημόνων όσο και έναντι των εργατών γης¹⁷⁶. Έτσι, στα τέλη του αιώνα αυτού είχε σχηματιστεί «μια τάξη πλούσιων ... «κεφαλαιοκρατών παχτωτών»»¹⁷⁷. Παρά την μαζική φυγή αγροτών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και τις βιομηχανίες της η αγροτική παραγωγή είτε παρέμεινε σταθερή είτε αυξήθηκε. Αιτία ήταν ότι οι αλλαγές στην κατανομή της έγγειας ιδιοκτησίας, που ο Μαρξ χαρακτηρίζει ως «επανάσταση στις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης», συνδυάστηκε με βελτίωση των παραγωγικών μεθόδων, μεγαλύτερη συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας, καθώς και αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης¹⁷⁸. Παράλληλα, η απαλλοτρίωση των αγροτών είχε ως συνέπεια την σταδιακή «καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας» επιτρέποντας κατ' αυτόν τον τρόπο την δημιουργία της μανιφακτούρας, στην οποία συγκεντρώθηκαν μέσα παραγωγής, πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό¹⁷⁹. Έτσι, στα μεγάλα αγροκτήματα και στις μεγάλες μανιφακτούρες εμφανίζεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής με την μορφή της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφαλαίο. Οι αλλαγές αυτές δεν περιορίζονται μόνο στην παραγωγή. Οι πρώτες ύλες που είναι αναγκαίες για την μανιφακτούρα και τα μέσα συντήρησης που είναι απαραίτητα για την επιβίωση των εργατών, καθώς έχουν μετατραπεί σε εμπορεύματα, πρέπει πλέον να αγοραστούν από τον «μεγαλοπαχτωτή»¹⁸⁰. Έτσι, συγκροτείται σταδιακά η «εσωτερική αγορά». Στο πλαίσιο, όμως, αυτού του σταδίου ανάπτυξης της οικονομίας δεν λαμβάνει «την έκταση και τη σταθερότητα που απαιτεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής»¹⁸¹. Για να γίνει αυτό είναι αναγκαία «η μεγάλη βιομηχανία με τις μηχανές», η οποία

¹⁷⁵Ibid, σ. 767-768.

¹⁷⁶Αναλυτικότερα: ibid, σ. 768.

¹⁷⁷Ibid, σ. 769.

¹⁷⁸Ibid, σ. 770.

¹⁷⁹Αναλυτικότερα: ibid, σ. 770-772.

¹⁸⁰Ibid, σ. 772.

¹⁸¹Αναλυτικότερα: ibid, σ. 773.

ολοκληρώνει την υπό εξέταση διαδικασία και ειδικότερα: την αλλαγή του τρόπου παραγωγής στην γεωργία, την απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού και την καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας¹⁸².

Πώς προέκυψε, όμως, τον 18^ο αιώνα «η μεγάλη βιομηχανία με τις μηχανές»; Ο Μαρξ δεν αποκλείει την προέλευση ορισμένων βιομηχάνων κεφαλαιοκρατών από την κοινωνική ανέλιξη ανεξάρτητων μικρών χειροτεχνών, συντεχνιακών μαστόρων ακόμα και μισθωτών εργατών. Αλλά στις νέες συνθήκες και απαιτήσεις της παγκόσμιας πλέον αγοράς, η οποία δημιουργήθηκε από τις «μεγάλες ανακαλύψεις του τέλους του 15^{ου} αιώνα», δεν μπορούσε να ανταποκριθεί μια τόσο αργόσυρτη διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού¹⁸³. Έτσι, ο Μαρξ στρέφει το ενδιαφέρον του στις μορφές του κεφαλαίου που ιστορικά εμφανίστηκαν πρώτα, δηλαδή στο εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο. Οι μορφές αυτές λόγω των περιορισμών που επέβαλλαν το «φεουδαρχικό καθεστώς στο χωριό και το συντεχνιακό στις πόλεις» δεν μπορούσαν να μετατραπούν σε βιομηχανικό κεφάλαιο¹⁸⁴. Με την άρση των εμποδίων αυτών δεν σχηματίστηκε «η μεγάλη βιομηχανία με τις μηχανές», αλλά η μεγάλη μανιφακτούρα (μέσα 16^{ου} έως το τελευταίο τρίτο του 18^{ου} αιώνα), η οποία αποτελούσε το «φυτώριο της βιομηχανίας»¹⁸⁵. Ήταν, όμως, ανεπαρκής από μόνη της για μια τέτοιας έκτασης κοινωνική μεταβολή¹⁸⁶. Από κοινού με μια σειρά πρακτικών συνετέλεσε στον σχηματισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου, οι οποίες στηρίζονταν είτε στην «ωμή βία» είτε στην «οργανωμένη βία της κοινωνίας», δηλαδή στην κρατική εξουσία και την παρέμβασή της, η οποία και πάλι αναδεικνύεται σε «ουσιαστικό στοιχείο της πρωταρχικής συσσώρευσης»¹⁸⁷. Με τον τρόπο αυτό «η βία» -και εδώ πρέπει να συμπεριληφθούν και οι δύο προαναφερθείσες μορφές της –

¹⁸²Ibid, σ. 773-774.

¹⁸³Ibid, σ. 774.

¹⁸⁴Ibid, σ. 775.

¹⁸⁵Ibid, σ. 775.

¹⁸⁶Ibid, σ. 773.

¹⁸⁷Ibid, σ.775-776. Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος, μιας και το κράτος μπορεί να μετέλθει και μετέρχεται –με ιδιαίτερη ένταση στην περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης- πρακτικών ωμής βίας. Αναφέρει σχετικά ο Μαρξ: «Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράγωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο-χαρακτηρίζουν τη χαρραγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.», ibid, σ. 775.

αποτελεί «οικονομική δύναμη», καθώς χωρίς αυτήν θα ήταν αδύνατη η γέννηση, όπως αυτή συντελέστηκε ιστορικά, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹⁸⁸.

Στη συνέχεια ο Μαρξ απαριθμεί και αναλύει τις χαρακτηριστικές μεθόδους της πρωταρχικής συσσώρευσης: Κατ' αρχάς, η κατάκτηση και εκμετάλλευση των αποικιών οδήγησε στην άνθιση του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας. Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι γι' αυτό: η εξασφάλιση αγορών για τις αναπτυσσόμενες μανιφακτούρες και η καταλήστευση των εκεί θησαυρών «με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους», η οποία προσέφερε ποσότητες χρήματος που πίσω «στην μητρόπολη ... μετατρέπονταν ... σε κεφάλαιο.»¹⁸⁹. Στην υπό εξέταση περίοδο, δηλαδή εκείνη της μανιφακτούρα, η κυριαρχία στο εμπόριο διασφάλιζε και «τη βιομηχανική κυριαρχία», γεγονός που εξηγεί αφενός την σημασία του αποικιακού συστήματος και αφετέρου τον ανταγωνισμό μεταξύ των εθνικών οικονομιών και τους εμπορικούς πολέμους¹⁹⁰. Ο Μαρξ συμπεριέλαβε, επίσης, στους «μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης» την διόγκωση των δημοσίων χρεών, η οποία επί της ουσίας δημιούργησε το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο· το άμεσο συναρτώμενο με αυτήν φορολογικό σύστημα, το οποίο μεταξύ άλλων είχε ως αποτέλεσμα την συρρίκνωση των μικροαστών και, άρα, την συγκεντροποίηση του κεφαλαίου· τα μέτρα προστατευτικής πολιτικής της εθνικής οικονομίας, τα οποία συνέβαλαν στο «να κατασκευάζονται εργοστασιάρχες, ν' απαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τα εθνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης», ενώ συντόμευσαν «με τη βία το πέρασμα από τον αρχαϊκό στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής.» και, τέλος, το δουλεμπόριο¹⁹¹.

¹⁸⁸Ibid, σ. 776.

¹⁸⁹Ibid, σ. 778.

¹⁹⁰Ibid, σ. 778. Για τους εμπορικούς πολέμους: ibid, σ. 775.

¹⁹¹Ibid, σ. 779-784.

Κεφάλαιο 3: Η βεμπεριανή προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού

Η ανάλυση του Βέμπερ για τη γέννηση του (σύγχρονου) καπιταλισμού δεν παρουσιάζει τις δυσκολίες εκείνες που συναντήθηκαν κατά την προσπάθεια ανασύνθεσης της αντίστοιχης μαρξικής τοποθέτησης. Και αυτό κυρίως διότι, σε αντίθεση με τον Μαρξ, το εν λόγω ζήτημα αποτέλεσε για τον Βέμπερ αντικείμενο ξεχωριστού ερευνητικού ενδιαφέροντος. Η γνωστότερη σχετική συμβολή του περιλαμβάνεται στην μελέτη «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού»¹⁹², στην οποία εξετάζεται η επίδραση των θρησκευτικών ιδεών στον σχηματισμό της νέας διάρθρωσης της οικονομίας. Η συλλογιστική αυτή, καθώς εκκινεί από το επίπεδο των ιδεών, ακολουθεί την αντίστροφη –σε σχέση με την μαρξική- αναλυτική πορεία. Η επιβεβαίωσή της, λοιπόν, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως διάψευση της «υλιστικής προσέγγισης». Έτσι, θα δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην μελέτη αυτή του Βέμπερ αφενός επειδή συνιστά την σημαντικότερη ίσως συνεισφορά του στο υπό εξέταση θέμα και αφετέρου επειδή εκ πρώτης όψεως αναιρεί την σχετική μαρξική προσέγγιση δημιουργώντας παράλληλα το κατάλληλο πεδίο για την σύγκριση των δύο τοποθετήσεων.

Ο Βέμπερ, όμως, επιχείρησε μια πληρέστερη -σε σχέση με την αντίστοιχη μαρξική- ανάλυση της ιστορικής αυτής διαδικασίας, καθώς δεν αρκέστηκε στον ρόλο της προτεσταντικής ηθικής, όσο σπουδαίος και αν ήταν. Στην μελέτη του για τη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού¹⁹³ συμπεριέλαβε πληθώρα παραγόντων που από κοινού συνέβαλαν στην διαμόρφωσή του. Αν η μελέτη αυτή αγνοηθεί, η εικόνα που θα σχηματιζόταν για την βεμπεριανή προσέγγισή δε θα παρέμενε απλώς μερική και στρεβλή¹⁹⁴, αλλά, επί πλέον, δεν θα ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της ακρίβειας

¹⁹²Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

¹⁹³Περιλαμβάνεται σε: Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer*. *Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

¹⁹⁴Ακόμα, όμως, και αν αγνοηθεί, μια προσεκτική ανάγνωση της μελέτης για την προτεσταντική ηθική αρκεί προκειμένου να μην διαστρεβλωθεί το πραγματικό της περιεχόμενο. Και αυτό διότι εκεί τονίζεται ο μερικός χαρακτήρας της: η πραγμάτευση μόνο μιας αιτιακής σχέσης (θρησκευτικές ιδέες-οικονομία) και μάλιστα μόνο της επίδρασης του ενός παράγοντα στον άλλο. Αφενός, όμως, υφίσταται και η αντίστροφη επίδραση και αφετέρου το ζήτημα δεν εξαντλείται στην αλληλεπίδραση θρησκευτικών ιδεών και οικονομίας [Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 24, 79-80 και 159-160. Βλ. και Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 87]. Η μελέτη για τη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού είναι σημαντική τόσο γιατί εκεί αναλύονται εκτενώς και άλλοι καθοριστικοί ιστορικοί παράγοντες όσο και γιατί διαλύει πιθανές παρανοήσεις του περιεχομένου του βιβλίου για την προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού.

και της διανοητικής εντιμότητας που κατά τον ίδιο είναι συστατικές του επιστημονικού χαρακτήρα μιας εργασίας. Στην πραγματικότητα θα επρόκειτο για μια ιδεολογική χρήση του Βέμπερ εναντίον του Μαρξ ή ορθότερα του μαρξισμού και όσων εμπνέονται από το ρεύμα αυτό σκέψης για να μετασχηματίσουν ριζικά την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα. Για τον λόγο αυτό, στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου θα ασχοληθούμε με την μελέτη του Βέμπερ για την γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού, η οποία σε συνδυασμό με εκείνη για την προτεσταντική ηθική συγκροτεί την ολότητα της βεμπεριανής τοποθέτησης.

A) Ο ρόλος της προτεσταντικής ηθικής στη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού

Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε διεξοδικά ο Βέμπερ στο βιβλίο του «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού»¹⁹⁵. Ο προβληματισμός του εκκινεί από το γεγονός ότι μόνο στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού αναπτύχθηκαν ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα που –τουλάχιστον με βάση τις ευρωπαϊκές προσλαμβάνουσες- «διαμορφώνουν μια εξελικτική πορεία καθολικής σημασίας και ισχύος»¹⁹⁶. Στα φαινόμενα αυτά, στοιχεία των οποίων εντοπίζονται και σε μη δυτικές κοινωνίες, συμπεριλαμβάνει: την επιστήμη, την τέχνη (μουσική, ζωγραφική), την αρχιτεκτονική, την εμφάνιση του τύπου και των περιοδικών και την ανώτατη εκπαίδευση. Τονίζει ιδιαίτερα την δημιουργία του μοντέρνου κράτους με έλλογο δίκαιο και δημόσια διοίκηση, η οποία στελεχώνεται από εξειδικευμένο προσωπικό και δρα βάσει της αρχής της νομιμότητας· τονίζει, επίσης, την έκταση που έχει λάβει καλύπτοντας τις περισσότερες πτυχές του κοινωνικού βίου. Όλα αυτά τα φαινόμενα αποκτούν στη Δύση ένα εντελώς διαφορετικό εύρος, βαρύτητα και μορφή· το σημαντικότερο, όμως, κοινό γνώρισμά τους είναι η κυριαρχία του έλλογου ή ορθολογικού στοιχείου¹⁹⁷.

Σ' αυτά τα κοινωνικά φαινόμενα εντάσσεται και η «πιο μοιραία δύναμη της σύγχρονης ζωής μας», δηλαδή ο καπιταλισμός¹⁹⁸. Η αναγωγή του κέρδους σε σκοπό της οικονομικής δραστηριότητας δεν αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του, επειδή διαπερνά και άλλες ιστορικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των

¹⁹⁵Βλ. και την ερμηνεία του σε: Craib, I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 442-457.

¹⁹⁶Weber, M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 11.

¹⁹⁷Ibid, σ. 11-14.

¹⁹⁸Ibid, σ. 14.

ανθρώπων. Ειδικό χαρακτηριστικό του συνιστά η με έλλογο τρόπο επιδίωξη του ανωτέρω σκοπού και μάλιστα «του πάντα ανανεωμένου κέρδους ... μέσα στο πλαίσιο μιας μόνιμης, ορθολογικά οργανωμένης καπιταλιστικής επιχείρησης ... με κριτήριο την «αποδοτικότητα»»¹⁹⁹. Το οικονομικό αυτό σύστημα προσδιορίζεται, λοιπόν, μέσα από την καπιταλιστική επιχείρηση και εκείνη με την σειρά της από τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των οικονομικών πράξεων που διενεργεί, δηλαδή πράξεων προσανατολισμένων «στην προσδοκία κέρδους στη βάση της αξιοποίησης ευκαιριών ανταλλαγής»²⁰⁰. Πέρα από την συσχέτισή τους με την ειρηνική ανταλλαγή εμπορευμάτων και χρήματος, έχουν, επίσης, έλλογο χαρακτήρα, καθώς πραγματοποιούνται βάσει κεφαλαιακού υπολογισμού και ειδικότερα ισολογισμού (έξοδα, έσοδα, κέρδος ή ζημία), ο οποίος γίνεται –χωρίς να απαιτείται αυστηρή ακρίβεια- σε χρήμα. Από το πόσο ακριβής ή ανακριβής είναι, εξαρτάται μόνο ο βαθμός «εκλογίκευσης» της πράξης και όχι ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της²⁰¹.

Ο ορισμός αυτός του καπιταλισμού είναι εξαιρετικά ευρύς και για τον λόγο αυτό το φαινόμενο των καπιταλιστικών επιχειρήσεων «είναι πανάρχαιο ... και το συναντάμε παντού.»²⁰². Στην σύγχρονη Δύση, όμως, και μόνο σ' αυτήν ο καπιταλισμός προσέλαβε μια τελείως διαφορετική μορφή, στην οποία το έλλογο στοιχείο κατέστη κυρίαρχο: «την ορθολογική καπιταλιστική οργάνωση της (τυπικά) ελεύθερης εργασίας.»²⁰³. Έτσι, η οικονομική δραστηριότητα δεν κατευθύνεται πλέον στην εκμετάλλευση πολιτικών ευκαιριών, αλλά στην συστηματική παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων, η οποία πραγματοποιείται στην αγορά. Για να καταστεί δυνατή η δημιουργία της νέας αυτής μορφής έπρεπε αφενός να υποχωρήσει δραστικά ο ρόλος της οικιακής οικονομίας, δηλαδή να διαχωριστεί η παραγωγή από τον οίκο, και αφετέρου να εμφανιστεί και να διαδοθεί η -τόσο απαραίτητη για τις επιχειρήσεις- «ρασιοναλιστική λογιστική»²⁰⁴. Σημειώνεται, επίσης, ότι μόνο στο έδαφός της σχηματίζεται η αστική και η εργατική τάξη και εμφανίζεται ο μεταξύ τους ανταγωνισμός²⁰⁵.

¹⁹⁹Ibid, σ. 15.

²⁰⁰Ibid, σ. 15.

²⁰¹Ibid, σ. 15-17.

²⁰²Ibid, σ. 17.

²⁰³Ibid, σ. 18.

²⁰⁴Ibid, σ. 19. Για την πλήρωση του πρώτου όρου ήταν αναγκαίος «ο νομικός χωρισμός της επιχειρησιακής από την ατομική ιδιοκτησία», *ibid*, σ. 19.

²⁰⁵Ibid, σ. 20-21.

Σκοπός της μελέτης αυτής του Βέμπερ είναι να διερευνήσει την προέλευση της ειδικής αυτής καπιταλιστικής μορφής. Κατ' αρχάς, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η «ανάπτυξη των τεχνικών δυνατοτήτων» και η επιστημονική πρόοδος. Η καταγωγή τους, βέβαια, δεν μπορεί να αποδοθεί στην ώθηση που έλαβαν από τα καπιταλιστικά συμφέροντα, καθώς η ώθηση αυτή προϋποθέτει την ύπαρξή τους. Επί πλέον, δεν αποτελούν αποκλειστικά φαινόμενο της Δύσης, αλλά εκεί η αξιοποίηση των επιστημονικών γνώσεων για τεχνικούς και οικονομικούς σκοπούς έλαβε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις από ό, τι αλλού. Η αξιοποίηση αυτή «ασφαλώς ενθαρρύνθηκε από οικονομικές σκέψεις», «ενθάρρυνση» η οποία «ήταν αποτέλεσμα των ιδιοτήτων της δυτικής κοινωνικής διάρθρωσης». Ο Βέμπερ τονίζει την σχετική σημασία μίας πτυχής της διάρθρωσης αυτής και συγκεκριμένα της θεσμικής οργάνωσης της Δύσης, δηλαδή της ορθολογικής διαμόρφωσης του δικαίου και της διοίκησης. Στην δημιουργία της «τα καπιταλιστικά συμφέροντα βοήθησαν αναμφίβολα» χωρίς, όμως, να μπορούν να εξηγήσουν από μόνα τους την ιδιαίτερη αυτή μορφή του κρατικού φαινομένου. Και αυτό μεταξύ άλλων, διότι, παρότι καπιταλιστικά συμφέροντα υπήρχαν και σε άλλα μέρη του κόσμου (πχ Ινδία, Κίνα), το μοντέρνο κράτος εμφανίστηκε μόνο στη Δύση. Για την γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού, λοιπόν, δεν αρκεί η επίκληση ούτε των καπιταλιστικών συμφερόντων ούτε της τεχνικής, της επιστήμης, του έλλογου δικαίου και της έλλογης διοίκησης, αλλά ούτε και η επίκληση ενός συνδυασμού τους²⁰⁶.

Ο Βέμπερ παρατηρεί ότι το κοινό στοιχείο που προσέλαβαν η επιστήμη, η τέχνη, η πολιτική και η οικονομία στην Δύση είναι ότι εντάχθηκαν «στο δρόμο εκείνο της εκλογίκευσης»²⁰⁷. Το νήμα αυτό που συνδέει τις διάφορες πτυχές του δυτικού πολιτισμού είναι εκείνο που πρέπει να εξηγηθεί και να ανευρεθεί η προέλευση του. Το ερευνητικό ενδιαφέρον πρέπει να μετατοπιστεί, λοιπόν, στον σύγχρονο δυτικό ορθολογισμό²⁰⁸. Μια δυνατή λογική διαδρομή είναι η αιτιακή εξήγησή του βάσει του οικονομικού παράγοντα· εξίσου νόμιμη και χρήσιμη, όμως, είναι και η «αντίστροφη» πορεία. Και αυτό γιατί ο δυτικός ορθολογισμός και οι διάφορες πτυχές του (τεχνικός, δικαϊκός, οικονομικός) εξαρτώνται «από την ικανότητα και τη διάθεση των ανθρώπων να προσαρμοσθούν σε ορισμένους τύπους έλλογης πρακτικής

²⁰⁶Ibid, σ. 21-22.

²⁰⁷Ibid, σ. 22-23.

²⁰⁸Αντικείμενο είναι ο ειδικά σύγχρονος δυτικός ορθολογισμός, διότι υπάρχουν και άλλες μορφές ορθολογισμού, η πραγμάτευση των οποίων δεν είναι απαραίτητη για το υπό εξέταση αντικείμενο: *ibid*, σ. 23.

συμπεριφοράς.». Το κοινωνικό πράττειν, όμως, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις (θρησκευτικές, ηθικές, πολιτικές κλπ) αντιλήψεις των ανθρώπων, οι οποίες είναι δυνατό να το διαμορφώσουν με τέτοιο τρόπο που να συνιστά εμπόδιο στην διαδικασία του εξορθολογισμού. Και αυτό συμβαίνει ιδίως με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι οποίες από την σκοπιά του σύγχρονου καπιταλισμού έχουν άλογο χαρακτήρα. Αποτελούν, δηλαδή, τροχοπέδη για την «ανάπτυξη της έλλογης οικονομικής συμπεριφοράς», η οποία για να κυριαρχήσει είναι αναγκαίο οι μορφές αυτές σκέψης και συνείδησης να μετασχηματιστούν ή να παραμεριστούν²⁰⁹.

Στο πλαίσιο της συλλογιστικής αυτής ο Βεμπέρ διερευνά διεξοδικά στο εν λόγω βιβλίο μόνο την επίδραση που είχαν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και ο μετασχηματισμός τους στην ανάδυση ενός νέου οικονομικού ήθους και συγκεκριμένα μελετά «τη σχέση του πνεύματος της σύγχρονης οικονομικής ζωής με την έλλογη ηθική του ασκητικού προτεσταντισμού». Η θεωρητική ενασχόληση του με τις σημαντικές θρησκείες του υπόλοιπου κόσμου γίνεται υπό την οπτική της εκτίμησης της αιτιακής αυτής σχέσης: εφόσον αποδειχθεί ότι μόνο ο προτεσταντισμός συνδέθηκε με μια τόσο εκτεταμένη έλλογη πρακτική -στοιχείο που τον διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες θρησκείες- είναι ιδιαίτερα πιθανό να αποτελεί αιτία –προφανώς όχι η μοναδική- της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού²¹⁰.

Μέχρι το σημείο αυτό συνοψίστηκε η προβληματική του Βέμπερ που περιλαμβάνεται στην εισαγωγή του εν λόγω βιβλίου, η οποία επιπρόσθετα «καλύπτει όλες τις μελέτες του πάνω σε θέματα κοινωνιολογίας της θρησκείας»²¹¹. Στο κυρίως κείμενό του δεν εκκινεί από τον εννοιολογικό προσδιορισμό των δύο πόλων της σχέσης, η οποία προέκυψε ως το αποτέλεσμα των διερωτήσεων για την γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού. Σχολιάζει πρώτα την σχέση μεταξύ θρησκευτικών πεποιθήσεων και κοινωνικών στρωμάτων και ειδικότερα την στενή σύνδεση που αναδεικνύουν οι στατιστικές μεταξύ προτεσταντικής πίστης και ορισμένων θέσεων στην οικονομία. Αφετηρία του είναι, δηλαδή, το γεγονός ότι οι προτεστάντες πλειοψηφούν στις τάξεις των κεφαλαιοκρατών και στις ανώτερες ιεραρχικά θέσεις εντός των επιχειρήσεων. Η εξήγηση του γεγονότος αυτού μπορεί εν μέρει να αποδοθεί σε «ιστορικές αιτίες ...

²⁰⁹Ibid, σ. 23.

²¹⁰Ibid, σ. 24. Βλ. και: Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 33.

²¹¹Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 11.

στις οποίες η θρησκευτική δογματική προσήλωση δεν είναι αιτία οικονομικών φαινομένων, αλλά, ως ένα βαθμό, εμφανίζεται σαν συνέπειά τους.»²¹². και συγκεκριμένα στην σταδιακή εγκατάλειψη των παραδοσιακών οικονομικών πρακτικών, η οποία φαίνεται να ευνοεί την αμφισβήτηση όλων των πτυχών της παραδοσιακής κοινωνίας -συμπεριλαμβανομένης και της θρησκείας. Όμως, σκοπός της Μεταρρύθμισης δεν ήταν η κατάργηση της εκκλησιαστικής εξουσίας, αλλά ο μετασχηματισμός της σε κατεύθυνση μάλιστα εκτενέστερου και αυστηρότερου ελέγχου της καθημερινής ζωής των ανθρώπων σε σύγκριση με τα παραδοσιακά δεσμά της καθολικής εκκλησίας. Έτσι, η αλλαγή αυτή της μορφής της εκκλησιαστικής εξουσίας δεν αποδυνάμωσε τον ρόλο της, αντιθέτως τον ενίσχυσε²¹³.

Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η κοινωνική πραγματικότητα και η ιστορική εξέλιξη είναι απείρως συνθετότερες από ένα νοητικό σχήμα, το οποίο, παρότι είναι αναγκαίο για την κοινωνική έρευνα και ανταποκρίνεται ως έναν βαθμό στην αλήθεια, αρκείται σε έναν οικονομικό αναγωγισμό. Το σημαντικότερο του πρόβλημα είναι ότι αφήνει πολλά κοινωνικά φαινόμενα ανεξήγητα. Προς επίρρωση του ισχυρισμού του αυτού ο Βέμπερ φέρνει το εξής παράδειγμα: την αδυναμία να εξηγηθούν με καθαρά οικονομικούς όρους οι διαφορετικές επιλογές μεταξύ καθολικών και προτεσταντών «όσον αφορά το είδος της ανώτερης εκπαίδευσης». Στην συγκεκριμένη περίπτωση οι θρησκευτικές πεποιθήσεις καθορίζουν την επιλογή αυτή, η οποία προεκτείνεται στη επαγγελματική σταδιοδρομία και αποτυπώνεται στην θρησκευτική σύνθεση των διάφορων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων²¹⁴. Η μεγάλη απόκλιση όσον αφορά την οικονομική συμπεριφορά μεταξύ των δύο χριστιανικών τάσεων συνδέεται με το γεγονός ότι μόνο οι προτεστάντες ανέπτυξαν, σε αντίθεση με τους καθολικούς, τον οικονομικό ορθολογισμό, ο οποίος «πρέπει να αναζητηθεί» στο δόγμα τους «και όχι στις παροδικές εξωτερικές ιστορικοπολιτικές τους καταστάσεις.»²¹⁵. Ακολούθως, η διαφορά αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί στο ότι ο καθολικισμός προτάσσει την «αποξένωση από τα εγκόσμια», ενώ ο προτεσταντισμός την «υλιστική «κατάφαση στις απολαύσεις»». Πρόκειται για μια λανθασμένη και ανακριβή περιγραφή. Στην πραγματικότητα ο ασκητισμός και η οικονομική δραστηριοποίηση στη βάση της καπιταλιστικής λογικής όχι απλά δεν αντιφάσκουν, αλλά «εμφανίζουν μια εσωτερική

²¹²Ibid, σ. 31-32.

²¹³Ibid, σ. 32.

²¹⁴Ibid, σ. 33-34.

²¹⁵Ibid, σ. 35.

συγγένεια»²¹⁶. Αυτό δείχνει άλλωστε η περίπτωση του προτεσταντισμού, όπου η χριστιανική ευσέβεια συνδυάστηκε με τις νέες μορφές της οικονομικής συμπεριφοράς. Οι τελευταίες ευνοήθηκαν από την ηθική της εργασίας, η οποία αφενός ήταν ξένη προς τις υλικές απολαύσεις της ζωής ή προς τον «εγκόσμιο ηδονισμό» και αφετέρου δεν ήταν το αποτέλεσμα μια υλιστικής θεώρησης, αλλά φαίνεται να συνδέεται με τις θρησκευτικές δοξασίες του προτεσταντισμού. Στις δοξασίες αυτές πρέπει να στραφεί το ερευνητικό ενδιαφέρον, για να διαπιστωθεί κατά πόσο ισχύει η διαφαινόμενη αιτιακή σχέση μεταξύ της προτεσταντικής ηθικής και του πνεύματος του καπιταλισμού²¹⁷.

Προηγουμένως, όμως, ο Βέμπερ προσδιορίζει την έννοια του πνεύματος του καπιταλισμού²¹⁸. Στο πλαίσιο αυτό παραθέτει στην αρχή του 2^{ου} κεφαλαίου ένα εκτενές απόσπασμα του Βενιαμίν Φραγκλίνου, στο οποίο περιγράφεται «με χαρακτηριστικό τρόπο» το πνεύμα του καπιταλισμού. Στην περιγραφή αυτή κεντρικό ρόλο έχει το χρήμα (: «ο χρόνος είναι χρήμα», «η πίστωση είναι χρήμα», το «χρήμα μπορεί να παράγει χρήμα»)· η εργατική και λιτή ζωή· η ακρίβεια στην τήρηση των συμφωνηθέντων συμβατικών υποχρεώσεων και γενικότερα η συναλλακτική πίστη· και, τέλος, η τιμιότητα²¹⁹. Το καινούργιο που εισάγει το πνεύμα αυτό δεν είναι ο προσανατολισμός του ανθρώπινου πράττειν προς το χρήμα, αλλά «το ιδεώδες του έντιμου ανθρώπου της αναγνωρισμένης πίστης και προπάντων η ιδέα της υποχρέωσης του ατόμου να αυξάνει το κεφάλαιό του, που αναγνωρίζεται σαν αυτοσκοπός.». Ένα ιδεώδες, δηλαδή, με ηθικό χαρακτήρα που συνεπάγεται ορισμένα καθήκοντα, η παράβαση των οποίων έχει βαρύνουσα σημασία για το άτομο εκείνο που το ενστερνίζεται. Έτσι, το νέο αυτό ήθος είναι ικανό να επηρεάσει τον σύνολο των πρακτικών της κοινωνικής ζωής και να συμβάλλει στην διαμόρφωση «μιας στάσης ζωής»²²⁰.

Το ήθος αυτό μετατρέπει την μεγιστοποίηση του χρήματος σε αυτοσκοπό, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζεται από αυστηρή εγκράτεια όσον αφορά τις απολαύσεις της ζωής. Ο συνδυασμός αυτός εκ πρώτης όψεως μοιάζει να έχει παράλογο χαρακτήρα: γιατί άραγε οι άνθρωποι να ακολουθήσουν έναν τέτοιο δρόμο που συνεπάγεται

²¹⁶Ibid, σ. 35-37.

²¹⁷Ibid, σ. 37-40.

²¹⁸Ibid, σ. 41. Στην θεωρητική αυτή διεργασία αναδεικνύονται μόνο τα στοιχεία εκείνα του φαινομένου αυτού που είναι ουσιώδη «για το σκοπό» της συγκεκριμένης έρευνας, *ibid*, σ. 41-42.

²¹⁹Ibid, σ. 42-44.

²²⁰Ibid, σ. 45.

θυσίες χωρίς ανταμοιβή; Γιατί να αποδεχθούν την αλλαγή του ρόλου της οικονομίας από μέσο στην υπηρεσία τους σε σκοπό, στον οποίο υποτάσσονται οι ίδιοι; Γιατί, δηλαδή, να αποδεχθούν την «βασική αρχή του καπιταλισμού»; Σημασία στην συγκεκριμένη περίπτωση έχει το ότι η επίτευξη του ανωτέρου σκοπού, δηλαδή η μεγιστοποίηση του χρήματος, εκλαμβάνεται από την ηθική αυτή ως «το αποτέλεσμα και η έκφραση της αρετής και προκοπής σ' ένα επάγγελμα», ιδιότητες που με την σειρά τους αποτελούν το θεμέλιο της²²¹.

Η συναφής ιδέα του επαγγελματικού καθήκοντος «αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη θεμελιακή βάση του» σύγχρονου καπιταλισμού, καθώς συντελεί τα μέγιστα στην αναγκαία προσαρμογή της ανθρώπινης συμπεριφοράς στις απαιτήσεις του. Μάλιστα το καπιταλιστικό πνεύμα σε ορισμένες περιοχές του κόσμου προϋπήρχε της ανάπτυξης του οικονομικού αυτού συστήματος, διαψεύδοντας, έτσι, μια μηχανιστική εφαρμογή του σχήματος της βάσης και του εποικοδομήματος²²². Αναδύθηκε στο εχθρικό για εκείνο περιβάλλον της παραδοσιακής κοινωνίας, οι πρακτικές και οι αντιλήψεις της οποίας συνιστούσαν εμπόδια για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων. Για τον μετασχηματισμό αυτό έπρεπε να ξεπεραστεί τόσο ο μη πειθαρχημένος χαρακτήρας των εργαζομένων όσο και η ασυνειδησία από την οποία διεπόταν το οικονομικό πράττειν μεταξύ των επιχειρηματιών. Η διείσδυση, λοιπόν, της έλλογης οικονομικής συμπεριφοράς στις υπό αποσύνθεση παραδοσιακές κοινωνίες έπρεπε να υπερβεί την δυσκολία της μη αποδοχής της νέας αυτής κατάστασης. Ο παραδοσιακός τρόπος ζωής ήταν, έτσι, ο «πιο σπουδαίος αντίπαλος» με τον οποίο ήρθε αντιμέτωπο το πνεύμα του καπιταλισμού²²³.

Ο Βέμπερ θεωρεί ότι η συμβολή του πνεύματος αυτού στην επέκταση του νέου οικονομικού συστήματος ήταν σημαντικότερη και από την κατοχή μεγάλων ποσοτήτων χρήματος. Και αυτό διότι η δυναμική του καπιταλισμού δεν μπορούσε να

²²¹Ibid, σ. 46-47.

²²²Ibid, σ. 47-49.

²²³Ibid, σ. 49-51. Ο Βέμπερ, για να συγκεκριμενοποιήσει τι εννοεί με τον «παραδοσιοκρατία» (ibid, σ. 51), χρησιμοποιεί ορισμένα παραδείγματα. Όσον αφορά τους εργαζόμενους: την προσπάθεια εντατικοποίησης της εργασίας με την αξιοποίηση της μεθόδου «της επαύξεσης της αμοιβής των εργατών που πληρώνονται με το κομμάτι» και την αποτυχία της (ibid, σ. 51-52)· την γενικότερη δυσκολία να αποδεχθούν οι εργάτες την εντατικοποίηση της εργασίας που προωθούσε ο καπιταλισμός (ibid, σ. 52)· την αρνητική επίδραση που είχε για την καπιταλιστική παραγωγή το παραδοσιακό εργασιακό ήθος και ιδίως η έλλειψη της ηθικής της εργασίας (ibid, σ. 54-55). Όσον αφορά τους εργοδότες, ύστερα από την παράθεση ορισμένων παραδειγμάτων, συμπεραίνει ότι τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά τους σχετίζονται με: τον τρόπο ζωής τους, το «ποσοστό κέρδους», το «ωράριο εργασίας», τον τρόπο «ρύθμισης των σχέσεων με τους εργάτες» και τον κύκλο των πελατών τους (ibid, σ. 59).

προκύψει από την απλή αυτή κατοχή -αρκούσε άλλωστε και ένα σχετικά μικρό χρηματικό ποσό. Αλλά ήταν αναγκαία η διαρκής «επανεπένδυση των κεφαλαίων ... στην επιχείρηση», η οποία ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την υιοθέτηση μιας στάσης λιτότητας που συνεπαγόταν την περιστολή της υπέρμετρης κατανάλωσης και την συνακόλουθη αύξηση του –αναγκαίου για την επανεπένδυση- χρηματικού υπολοίπου. Επί πλέον, το καπιταλιστικό πνεύμα ενδυνάμωσε τον χαρακτήρα του επιχειρηματία καθιστώντας τον ικανό να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις που σχετίζονταν με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, ενώ συνέβαλε στην τόσο απαραίτητη για την σύγχρονη οικονομία πειθάρχηση του προλεταριάτου²²⁴. Συνεπώς, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απλή «αντανάκλαση» των οικονομικών εξελίξεων²²⁵ ούτε, όμως, και ως η μοναδική αιτία τους. Οι δύο αυτοί όροι έχουν μια αυτοτέλεια ο ένας έναντι του άλλου και ταυτόχρονα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Για τον λόγο αυτό, είναι δυνατόν να εξεταστούν τόσο χωριστά όσο και από κοινού στις διάφορες παραλλαγές του αλληλοκαθορισμού τους.

Στις αιτίες της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού πρέπει να συμπεριληφθεί, λοιπόν, και το ιδιαίτερο αυτό ήθος. Το ερώτημα, όμως, είναι πώς προέκυψε η έλλογη αυτή οικονομική συμπεριφορά, η σχεδόν ασκητική στάση ζωής και η προσήλωση στο ιδεώδες του επαγγελματικού καθήκοντος, εν ολίγοις το πνεύμα του καπιταλισμού; Το γεγονός ότι εντάσσεται στη συνολική διαδικασία του εξορθολογισμού δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση, καθώς στα διάφορα κοινωνικά πεδία η εξέλιξη αυτή ακολούθησε διαφορετική πορεία. Πρέπει, λοιπόν, να ανευρεθεί η ιδιαίτερη προέλευση της συγκεκριμένης μορφής ορθολογικότητας, στο πυρήνα της οποίας βρίσκεται η -«τόσο άλογη από την άποψη του καθαρά ευδαιμονιστικού ατομικού συμφέροντος»- ιδέα του επαγγελματικού καθήκοντος²²⁶.

Η λέξη «επάγγελμα» με τη νεότερη σημασία της έχει αισθητά θρησκευτική «εννοιολογική απόχρωση», ενώ η αντίστοιχη ιδέα αποτελεί «προϊόν ... της Μεταρρύθμισης»²²⁷. Με την ιδέα αυτή μετατοπίστηκε η αντίληψη του ευσεβούς τρόπου ζωής από τον μοναχικό ασκητισμό στην αναγωγή της εκπλήρωσης του επαγγελματικού καθήκοντος σε ύψιστη ηθική και θρησκευτική μέριμνα. Παρότι η αλλαγή αυτή είναι κρίσιμη, η έννοια του επαγγέλματος, όπως την επεξεργάστηκε ο

²²⁴Ibid, σ. 60-61.

²²⁵Ibid, σ. 66.

²²⁶Ibid, σ. 66-68.

²²⁷Ibid, σ. 69-70.

Λούθηρος, διατήρησε τον παραδοσιακό περιεχόμενό της²²⁸. Μεγαλύτερη ακόμα σημασία έχει, όμως, ότι η θρησκευτική ζωή με την Μεταρρύθμιση και τις διάφορες μορφές προτεσταντισμού ανανεώθηκε, γεγονός το οποίο συνεπαγόταν –πέρα από τον θεολογικό χαρακτήρα του- ορισμένες «απρόβλεπτες και ακριβώς αθέλητες συνέπειες» που αφορούσαν το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Καθώς, όμως, η σχέση του λουθηρανισμού με τις συνέπειες αυτές είναι πιο απόμακρη σε σύγκριση με εκείνη που είχαν «άλλες κατευθύνσεις του προτεσταντισμού», ο Βέμπερ επικεντρώνεται στις δεύτερες²²⁹.

Παρότι οι δογματικές διαφορές του καλβινισμού, του πιετισμού, του μεθοδισμού και των βαπτιστικών αιρέσεων έχουν την σημασία τους, θα παραληφθεί εδώ η σχετική βεμπεριανή ανάλυσή τους, επειδή επέδρασαν με παρόμοιο τρόπο στην διαμόρφωση του τρόπου ζωής των οπαδών τους²³⁰. Οι διαφορές αυτές τάσεις μπορούν, λοιπόν, να θεωρηθούν για τις ανάγκες της υπό εξέταση αιτιακής σχέσης «σαν ένα ενιαίο σύνολο». Για να καταστεί αυτό εφικτό ο Βέμπερ απλοποιεί την κοινωνική πραγματικότητα και ασχολείται με το τμήμα εκείνο του αγγλικού πουριτανισμού που προήλθε από τον καλβινισμό, επειδή «παρέχει την πιο συνεπή θεμελίωση της ιδέας του επαγγέλματος». Χρησιμοποιεί και εδώ την μέθοδο μέσω της οποίας προσδιόρισε της έννοια του πνεύματος του καπιταλισμού, μέσω, δηλαδή, της εξέτασης των ιδεών ενός επιφανούς εκπροσώπου της. Για το πνεύμα του καπιταλισμού το πρόσωπο αυτό ήταν ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, ενώ για την αγγλικό πουριτανισμό ήταν ο Richard Baxter²³¹.

Κατ' αρχάς ο πλούτος εκλαμβάνεται ως κίνδυνος για την ηθική τάξη, καθώς η απόλαυσή του έχει ορισμένες ανεπιθύμητες συνέπειες: την «οκνηρία», τους –κατά κύριο λόγο σεξουαλικούς- πειρασμούς «της σάρκας» και ιδίως τον αποπροσανατολισμό «από την επιδίωξη μιας «άγιας ζωής»». Η τελευταία δεν συμβαδίζει με την ηθική χαλάρωση, αλλά απαιτεί την εξάλειψη της σπατάλης του χρόνου, την στέρηση των εγκόσμιων ευχαριστήσεων και τη συνεχή προσπάθεια στην διάρκεια της ζωής. Αυτό επιτυγχάνεται με «σκληρή, αδιάκοπη σωματική ή πνευματική εργασία», η οποία διαμορφώνει έναν ασκητικό τρόπο ζωής. Επιπρόσθετα,

²²⁸Ibid, σ. 70-75.

²²⁹Ibid, σ. 76-79.

²³⁰Βλ. και *ibid*, σ. 133: «τα ίδια χαρακτηριστικά υπάρχουν και λειτουργούν σε όλα» τα προαναφερθέντα «ασκητικά κινήματα».

²³¹Ibid, σ. 135.

«θεωρείται καθεαυτή» ως «σκοπός της ζωής» που αφορά τόσο τον φτωχό όσο και τον πλούσιο, καθώς το θεμέλιό της δεν είναι η κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών, αλλά η εκπλήρωση της εντολής του θεού «στον καθένα να εργασθεί για τη θεία δόξα»²³². Όμως, μόνο η μεθοδική και έλλογη εργασία, η οποία πραγματοποιείται στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας -που αυξάνει την παραγωγικότητά της- και στο πλαίσιο ενός σταθερού επαγγέλματος, ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του πουριτανισμού. Και εάν το επάγγελμα αυτό μπορεί «νόμιμα» και «χωρίς ζημιά για την ψυχή» να αποφέρει κέρδος, όχι απλώς είναι ηθικά ανεκτό, αλλά η επιδίωξη του αποκτά τον χαρακτήρα ηθικής επιταγής με τον εξής περιορισμό: σκοπός πρέπει να είναι η συμβολή στην θεία δόξα και όχι οι εγκόσμιες απολαύσεις. Οι ιδέες αυτές είναι εμφανές ότι νομιμοποιούν ηθικά τόσο τον σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας όσο και την σύγχρονη καπιταλιστική επιχείρηση που αποβλέπει στην έλλογη μεγιστοποίηση του κέρδους²³³.

Ο ασκητικός τρόπος ζωής και η ιδέα του επαγγελματικού καθήκοντος πέρα από την νομιμοποιητική αυτή λειτουργία τους «επρόκειτο να επιδράσουν άμεσα στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου ζωής»²³⁴. Η αποδοχή από μέρους των πουριτανών της επιστήμης και η εναντίωσή τους στη δεισιδαιμονία συνδυάστηκε με την αρνητική στάση τους απέναντι στην διασκέδαση και στις καλές τέχνες²³⁵. Ιδιαίτερη σημασία εδώ δεν έχει τόσο η θετική αυτή στάση έναντι της επιστήμης, η οποία αποτελεί σαφή ένδειξη της απομάκρυνσής τους από τις παραδοσιακές αντιλήψεις, όσο το ότι «η ανοχή της απόλαυσης των πολιτιστικών ... αγαθών, που χρησίμευαν στην αισθητική ή αθλητική απόλαυση» προϋπέθετε το μηδενικό τους κόστος. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για την ιδιοκτησία και τον τρόπο αξιοποίησής της: η νόμιμη, ηθική και έλλογη απόκτηση πλούτου πρέπει να συνοδεύεται και από την ορθολογική χρήση του, η οποία χαρακτηρίζεται από εγκράτεια και περιορισμό της

²³²Ibid, σ. 136-39.

²³³Ibid, σ. 140-142. Επίσης, σύμφωνα με τον πουριτανισμό «ο θεός θα ευλογούσε τους δικούς Του στη ζωή αυτή, και από υλική άποψη.», ibid, σ. 143.

²³⁴Ibid, σ. 145.

²³⁵Ibid, σ. 145-147. Όσον αφορά την διασκέδαση ο Βέμπερ αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το σπορ ήταν αποδεκτό αν εξυπηρετούσε έναν ορθολογικό σκοπό: την αναψυχή που είναι αναγκαία για τη φυσική αποδοτικότητα.» και «Η ενστικτώδης απόλαυση της ζωής, που οδηγεί μακριά από την εργασία και τη θρησκεία, ήταν ο εχθρός του ορθολογικού ασκητισμού, είτε με τη μορφή «αρχοντικών» σπορ ή στη μορφή απόλαυσης σε ντάνσιγκ-χάιλ ή ταβέρνες του κοινού ανθρώπου.», ibid, σ. 146. Επίσης, η αρνητική στάση των πουριτανών απέναντι στην τέχνη μπορεί να συνδεθεί και με την «ασχυρή ... τάση για ομοιομορφία στη ζωή, που σήμερα τόσο ασύλληπτα βοηθάει το καπιταλιστικό ενδιαφέρον για την «τυποποίηση» της παραγωγής», τάση η οποία «έχει τις ιδεολογικές της βάσεις στην απόκρουση της «θαιοποίησης» της σάρκας.», ibid, σ. 147-148.

(ιδίως πολυτελούς) κατανάλωσης²³⁶. Η νέα αυτή αντιμετώπιση του πλούτου από κοινού με την θρησκευτική δικαιολόγηση της επιδίωξης του κέρδους και την προσήλωση στο επαγγελματικό καθήκον, η οποία θεωρούνταν ως η «ασφαλέστερη και πιο φανερή απόδειξη αναγέννησης και γνήσιας πίστης» και η οποία, επί πλέον, συνέδραμε αποφασιστικά στην επέκταση του πνεύματος του καπιταλισμού, είχε το εξής «αναπόφευκτο πρακτικό αποτέλεσμα»: τον σχηματισμό «κεφαλαίου από τον ασκητικό εξαναγκασμό για αποταμίευση» και την δυνατότητα αξιοποίησής του με παραγωγικό τρόπο²³⁷.

Η διάδοση, λοιπόν, των πουριτανικών ιδεωδών αφενός συνδέθηκε με την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και αφετέρου ενίσχυσε σημαντικά την ανάπτυξη μιας ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς. Η επίδρασή τους αυτή, όμως, επήλθε κατά κύριο λόγο «αφού πέρασε η ακμή του καθαρά θρησκευτικού ενθουσιασμού.»²³⁸. Η σημασία του νέου επαγγελματικού ήθους και του εγκόσμιου ασκητισμού δεν περιοριζόταν μόνο στην πλευρά του εργοδότη, καθώς συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός πειθαρχημένου και παραγωγικού εργατικού δυναμικού, το οποίο ήταν απαραίτητο για τις απαιτήσεις της καπιταλιστικής οικονομίας. Η διόλου αυτονόητη αυτή πειθαρχία επιτεύχθηκε ακριβώς λόγω της ιδιαίτερης δύναμης και πρακτικής αποτελεσματικότητας του προτεσταντισμού και των στενά συνδεδεμένων με την σύγχρονη καθημερινή ζωή ιδεών του και ιδίως της αντιμετώπισης της εργασίας σαν επάγγελμα με όλες τις προαναφερθείσες θρησκευτικές της συνδηλώσεις. Η αποτελεσματικότητα αυτή οφειλόταν στο κύρος και την ικανότητα των θρησκευτικών ιδεών και του εκκλησιαστικού θεσμού την εποχή εκείνη να επιδρούν καταλυτικά στο ανθρώπινο πράττειν (βλ. ιδίως την σημασία των ψυχολογικών κυρώσεων). Επί πλέον, η αντίληψη αυτή του επαγγέλματος περιελάμβανε τόσο την δραστηριότητα του επιχειρηματία όσο και εκείνη του εργάτη, ενώ «παράλληλα ... νομιμοποίησε» την καπιταλιστική εκμετάλλευση²³⁹.

²³⁶Ibid, σ. 148-149.

²³⁷Ibid, σ. 150. Για τον ηθικό χαρακτήρα της αξιοποίησης αυτής βλ. και το ότι: «Επιδοκιμάζονταν ... οι έλλογες και χρησιμοθηρικές χρήσεις του πλούτου», ενώ «Δεν ήθελαν να επιβάλλουν την απονέκρωση του ιδιοκτήτη, αλλά τη χρήση των οικονομικών μέσων του για αναγκαία και πρακτικά χρήσιμα πράγματα.», ibid, σ. 149.

²³⁸Ibid, σ. 151-153.

²³⁹Ibid, σ. 154-156. Για τον ρόλο αυτό της θρησκείας: «Γιατί σε μια εποχή που το υπερπέραν ήταν το παν, όταν η κοινωνική θέση του χριστιανού εξαρτιόταν από την εισδοχή του στη Μετάληψη, την επίδραση του κλήρου με την ιερωσύνη του, την εκκλησιαστική πειθαρχία και το κήρυγμα, ασκήθηκε μια επίδραση ... που εμείς οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν είμαστε διόλου ικανοί να αναπαραστήσουμε.»,

Αν συγκρίνει κανείς το πνεύμα του καπιταλισμού και την προτεσταντική ηθική, όπως τα σκιαγράφησε ο Βέμπερ, είναι εμφανές ότι συγκλίνουν σε μεγάλο βαθμό με μόνη σχεδόν διαφορά την ύπαρξη ή ανυπαρξία θρησκευτικών στοιχείων. Ένα κρίσιμο στοιχείο, όμως, του καπιταλιστικού πνεύματος, δηλαδή «ο έλλογος ... τρόπος ζωής με βάση την ιδέα του επαγγέλματος», «γεννήθηκε ... από το πνεύμα του χριστιανικού ασκητισμού». Με τον τρόπο αυτό, ο προτεσταντισμός συνέβαλε στην διαμόρφωση του πνεύματος του σύγχρονου καπιταλισμού, το οποίο με τη σειρά του αποτέλεσε προϋπόθεση για την εδραίωσή του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής. Συνεπώς, η προτεσταντική ηθική αποτελεί μια από τις πολλές αιτίες της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού²⁴⁰.

B) Οι υπόλοιπες πτυχές της βεμπεριανής τοποθέτησης για τη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού

Η ανάλυση του Βέμπερ όσον αφορά την ιστορική διαδικασία σχηματισμού του σύγχρονου καπιταλισμού δεν περιορίζεται στον ρόλο της προτεσταντικής ηθικής και του συναρτώμενου μ' αυτήν οικονομικού ήθους, αλλά περιλαμβάνει ένα πλήθος σχετικών παραγόντων που η επίδραση τους ποικίλει. Η προσπάθειά του να συλλάβει και να εξηγήσει αιτιακά το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο έχει σφαιρικό χαρακτήρα, καθώς αποσκοπεί σε μια κατά το δυνατόν πλήρη περιγραφή. Στην δεύτερη αυτή ενότητα του παρόντος κεφαλαίου θα εκτεθεί το σύνολο των παραγόντων εκείνων που κατά τον Βέμπερ συνέβαλαν στη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού με βάση το ομώνυμο δοκίμιό του. Καθώς, όμως, το τελευταίο περιέχει ιδιαίτερα λεπτομερείς περιγραφές, οι οποίες για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας δεν είναι απαραίτητες²⁴¹, αρκεί μια σύντομη παρουσίασή του με εξαίρεση τις πλευρές εκείνες της κοινωνικής πραγματικότητας, στις οποίες ο ίδιος Βέμπερ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία. Από την εξαίρεση αυτή εξαιρείται η προτεσταντική ηθική, καθώς εξετάστηκε διεξοδικά στην προηγούμενη ενότητα.

ibid, σ. 135. Για την νομιμοποίηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης βλ. και την πεποίθηση ότι «η άνιση διανομή των αγαθών του κόσμου είναι ένα ειδικό έργο της θείας πρόνοιας, που στις διαφορές αυτές, όπως και με την ιδιαίτερη χάρη, επιδιώκει σκοπούς άγνωστους στους ανθρώπους.», ibid, σ. 154.

²⁴⁰Ibid, σ. 157-158.

²⁴¹Βλ. και σ. 48-49 της παρούσας εργασίας.

Αφετηρία της μελέτης αυτής είναι ο ορισμός του σύγχρονου καπιταλισμού, ο οποίος επί της ουσίας δεν διαφέρει από εκείνον που ήδη αναλύθηκε²⁴², αλλά προεκτείνει τον προβληματισμό που εκεί εμπεριέχεται και διασαφηνίζει ορισμένα σημεία του. Κατ' αρχάς, αναδεικνύεται μια άλλη διάσταση της έννοιας της έλλογης καπιταλιστικής επιχείρησης ως βασικής μονάδας του αντίστοιχου οικονομικού συστήματος και συγκεκριμένα η κύρια κοινωνική λειτουργία της, δηλαδή η παραγωγή για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Η μορφή αυτή οικονομικής οργάνωσης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού έλαβε τέτοια έκταση έτσι, ώστε η κάλυψη των αναγκών αυτών να εξαρτάται σχεδόν ολοκληρωτικά από την τελευταία, μόνο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την έναρξη της καπιταλιστικής εποχής, τάσεις της οποίας μπορούν να ανευρεθούν από τον 16^ο αιώνα. Επί πλέον, απαριθμούνται οι όροι της βασικής κατά τον Βέμπερ προϋπόθεσης του σύγχρονου καπιταλισμού, δηλαδή του έλλογου καπιταλιστικού υπολογισμού, και ειδικότερα: η ύπαρξη α) ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, β) ελεύθερης αγοράς, γ) έλλογης τεχνικής, δ) έλλογου δίκαιου, ε) (τυπικά) ελεύθερης εργασίας και, τέλος, στ) η διάδοση της χρήσης αξιογράφων, δηλαδή η «εμπορικοποίηση της οικονομίας», και η κάλυψη των αναγκών με την μεσολάβηση της αγοράς. Ο συνδυασμός των ανωτέρω στοιχείων (α-ε) και ιδίως το (στ) συνδέονται στενά με εκείνο της κερδοσκοπίας²⁴³.

Πως προέκυψε, όμως, ιστορικά το εν λόγω σύστημα; Για να απαντήσει ο Βέμπερ στο ερώτημα αυτό, εξετάζει πρώτα τα «εξωτερικά γεγονότα της ανάπτυξης του καπιταλισμού». Σ' αυτά εντάσσει την εμφάνιση των ανώνυμων εταιριών και τον εξορθολογισμό των δημόσιων οικονομικών των ευρωπαϊκών κρατών· φαινόμενα των οποίων η ανάπτυξη συντελέστηκε σταδιακά²⁴⁴. Στη συνέχεια, αφού σχολιάσει την άμεση συσχέτιση μεταξύ κερδοσκοπίας και οικονομικών κρίσεων, ασχολείται με τον διαχωρισμό του χονδρεμπορίου από το λιανεμπόριο κατά τον 18^ο αιώνα, το πέρασμα από τις εμπορικές εκθέσεις στο σύγχρονο χρηματιστήριο, τις αλλαγές στον τρόπο κυκλοφορίας των πληροφοριών (από την μυστικότητα στην δημοσιότητα), καθώς και

²⁴²Βλ. και σ. 49-50 της παρούσας εργασίας.

²⁴³Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 233-236 και σ. 242.

²⁴⁴Ibid, σ. 236-242. Ειδικότερα, για τον ρόλο των ανώνυμων εταιριών στον σχηματισμό κεφαλαίου και την βαθμιαία συγκρότησή τους, *ibid*, σ. 236-239, ενώ για την «δημοσιονομική εκλογίκευση» και τις μεθόδους της, *ibid*, σ. 240-242.

με εκείνες στον τομέα των μεταφορών που επέφερε ιδίως η χρήση του σιδηροδρόμου²⁴⁵.

Οι προαναφερθείσες εξελίξεις εντοπίζονται κυρίως στο εσωτερικό του ευρωπαϊκού γεωγραφικού χώρου. Η δραστηριότητα, όμως, ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών περιελάμβανε την κατοχή και συστηματική εκμετάλλευση αποικιών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα «μια γιγάντια σώρευση πλούτου» στις μητροπόλεις²⁴⁶. Παρ' όλα αυτά, η αποικιακή πολιτική από τον 16^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα και η συναρτώμενη με αυτήν μεγέθυνση των περιουσιών είχαν μικρή συμβολή στη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού. Και αυτό διότι, όση σημασία και αν είχε αυτή η μεγέθυνση, αφενός «στηρίζονταν στην αρχή της εκμετάλλευσης και όχι στον υπολογισμό της αποδοτικότητας με βάση τις δυνατότητες της αγοράς» και αφετέρου συνεπαγόταν αυξημένα κρατικά έξοδα. Επί πλέον, με την αποικιακή πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων σχετιζόταν άμεσα το εμπόριο και η (ουσιαστικά και τυπικά ανελεύθερη) εργασία των δούλων, η οποία απέφερε σημαντικά κέρδη. Και η δουλεία, όμως, για παρόμοιους λόγους διαδραμάτισε μικρό μόνο ρόλο στην διαμόρφωση του δυτικού καπιταλισμού²⁴⁷.

Για τον λόγο αυτό η συνέχεια της ιστορικής αυτής διερεύνησης πρέπει να μετατοπιστεί και πάλι εντός Ευρώπης. Συγκεκριμένα, ο Βέμπερ στρέφεται στην «ανάπτυξη της επιχειρηματικής βιομηχανικής τεχνικής». Παρότι για το εργοστάσιο το καθοριστικό στοιχείο είναι «η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας» των μέσων παραγωγής «στα χέρια του επιχειρηματία», η τεχνολογική πρόοδος και ειδικότερα η εξέλιξη των εργαλείων και η μηχανοποίηση της παραγωγής δεν μπορούν να θεωρηθούν αμελητέα²⁴⁸. Όμως, η «επανάσταση» αυτή «στα μέσα της εργασίας» μόνο σε συνδυασμό με την χρήση του γαιάνθρακα και του σιδήρου συνέβαλε αποφασιστικά στην δημιουργία του σύγχρονου καπιταλισμού. Η σημασία της εν λόγω διαδικασίας συνίσταται στο ότι με αυτήν συντελέστηκε μια τριπλή «απελευθέρωση» της παραγωγής: α) «από τους περιορισμούς που είναι σύμφυτοι με τα οργανικά

²⁴⁵Ibid, σ. 242-251. Ειδικότερα, για την κερδοσκοπία και τις κρίσεις, *ibid*, σ. 242-246· για τον διαχωρισμό του χονδρεμπορίου από το λιανεμπόριο και τις μορφές του πρώτου (δημοπρασία, εμπόριο με παρακαταθήκη, εμπόριο με δείγματα και τυποποιημένο εμπόριο), *ibid*, σ. 247-248· για την έκθεση και το χρηματιστήριο, *ibid*, σ. 248· και, τέλος, για τα ζητήματα σχετικά με τις πληροφορίες και τις μεταφορές, *ibid*, σ. 249-251.

²⁴⁶Ibid, σ. 251-252. Για τα μέσα και τις μορφές αυτής της σώρευσης, *ibid*, σ. 252.

²⁴⁷Ibid, σ. 253-255.

²⁴⁸Ibid, σ. 255. Επίσης, για τον σημαντικό ρόλο της βαμβακοβιομηχανίας στην «εκλογίκευση και μηχανοποίηση της εργασίας»: *ibid*, σ. 256-257.

υλικά», β) «από τους οργανικούς περιορισμούς της εργασίας» και γ) «από κάθε παραδοσιακό δεσμό». Οι τρεις αυτές «απελευθερώσεις» συνδέονται αντίστοιχα με την χρήση στην παραγωγική διαδικασία α) του κάρβουνου και του σιδήρου, β) της ατμομηχανής και γ) της επιστήμης²⁴⁹.

Για την λειτουργία του εργοστασίου πέρα από την συγκέντρωση των μέσων παραγωγής απαραίτητη ήταν η ύπαρξη ελεύθερων εργατών, δηλαδή ανθρώπων που αφενός έχουν την νομική δυνατότητα να συμβληθούν με τυπικά ελεύθερο και ισότιμο τρόπο με κάποιον εργοδότη και αφετέρου είναι οικονομικά αναγκασμένοι να το κάνουν²⁵⁰. Το προλεταριάτο, όμως, δεν αποτελούσε ένα φυσικό ή έστω κοινωνικό δεδομένο, αλλά έπρεπε να διαμορφωθεί. Στην Αγγλία η διαδικασία συγκρότησής του έγινε ως εξής: Οι αλλαγές στην ιδιοκτησία και στην χρήση της γης, δηλαδή η διαδικασία συγκεντροποίησης της και «η μετατροπή» των καλλιεργήσιμων εκτάσεων «σε βοσκοτόπια», δημιούργησαν έναν «μεγάλο αριθμό» άπορων και «περιπλανώμενων ανθρώπων». Και καθώς οι νέες βιομηχανίες δεν ήταν σε θέση να τους απορροφήσουν όλους, πολλοί προλετάριοι έμειναν άνεργοι και αντιμετώπιζονταν ως αλήτες. Τόσο, όμως, οι άνθρωποι αυτοί όσο και εκείνοι που εντάχθηκαν στην παραγωγική διαδικασία «με δυσκολία προσαρμόστηκαν στην εργασιακή πειθαρχία». Έτσι, η εξασφάλιση του τόσο απαραίτητου για τον σύγχρονο καπιταλισμό πειθαρχημένου εργατικού δυναμικού δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μέσω της κρατικής ισχύος. Για τον λόγο αυτόν, πάρθηκαν «πάρα πολύ αυστηρά μέσα εξαναγκασμού και μάλιστα έμμεσα», όπως ήταν «ο νόμος των φτωχών και ο νόμος των μαθητευόμενων της Βασίλισσας Ελισάβετ». Στα μέτρα αυτά περιλαμβανόταν και η χρήση της μεθόδου του εγκλεισμού²⁵¹.

Οι δύο αυτοί παράγοντες που μόλις εξετάστηκαν θα έμεναν δίχως νόημα και συνέχεια χωρίς την εξασφάλιση της απαραίτητης αγοράς για την πώληση των παραγόμενων από τα εργοστάσια εμπορευμάτων. Αρχικά, δύο ήταν οι πηγές που κάλυψαν αυτήν την απαίτηση: η αυξημένη ζήτηση πολεμικού υλικού και ειδών πολυτελείας, δηλαδή

²⁴⁹Ibid, σ. 257-259.

²⁵⁰Ibid, σ. 259 και σ. 235.

²⁵¹Ibid, σ. 259-260. Επί πλέον, στην Αγγλία «μια άλλη πηγή εργασιακών δυνάμεων ήταν οι μικρομάστοροι», *ibid*, σ. 260. Τέλος, η αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού δεν συνέδραμε αυτοτελώς στη γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού. Ο συνδυασμός της, όμως, με την εδώ αναλυόμενη διαδικασία εξασφάλισε τον απαραίτητο αριθμό εργατικών δυνάμεων για τις νέες οικονομικές απαιτήσεις, *ibid*, σ. 298.

οι ανάγκες του στρατού, των αυλικών και των ευγενών²⁵². Για την διαμόρφωση, όμως, του σύγχρονου καπιταλισμού δεν αρκούσε μια τόσο περιορισμένη αγορά, αλλά ήταν αναγκαία η διεύρυνσή της με την συμπερίληψη των μαζικών κοινωνικών αναγκών, η οποία μεταξύ άλλων «χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό στις τιμές». Έτσι, η «πτώση των τιμών» κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα αποτέλεσε «ισχυρό μοχλό» για την καπιταλιστική παραγωγή. Η πτώση αυτή εκτός του ότι σχετίζεται με τον ανταγωνισμό και την «συνεχή εισροή πολύτιμων μετάλλων», «έγινε δυνατή» χάρη στην αξιοποίηση των εφευρέσεων που αποσκοπούσαν στην «εκλογίκευση της τεχνικής και της οικονομικής» και μέσω του εξορθολογισμού αυτού στην ελάττωση του κόστους παραγωγής. Σημειώνεται, επίσης, ότι η εμφάνιση της νομικής προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας τον 17^ο αιώνα στην Αγγλία λειτούργησε ενισχυτικά στο «κυνηγητό» αυτό «των εφευρέσεων»²⁵³.

Στο σημείο αυτό της μελέτης του ο Βέμπερ επιστρέφει στο ζήτημα της ιδιαιτερότητας του σύγχρονου καπιταλισμού σε σχέση με τις υπόλοιπες ιστορικές μορφές του. Δεν πρόκειται, όμως, για απλή επανάληψη, καθώς αναδεικνύει ως «κρίσιμα χαρακτηριστικά» του τόσο την ορθολογική οργάνωση της (τυπικά) ελεύθερης εργασίας όσο και ένα στοιχείο που πρώτη φορά εκτίθεται εδώ: την «άρση των περιορισμών ανάμεσα στην οικονομία του εσωτερικού και του εξωτερικού, στην ηθική του εσωτερικού και του εξωτερικού», την «διείσδυση της εμπορικής αρχής στην οικονομία του εσωτερικού» και την «οργάνωση της εργασίας στη βάση αυτή»²⁵⁴. Και επειδή αφενός οι παράγοντες που εξετάστηκαν προηγουμένως δεν αρκούν από μόνοι τους για την αιτιακή εξήγηση της γέννησης του σύγχρονου καπιταλισμού και αφετέρου η εξέλιξη αυτή συντελέστηκε μόνο στον δυτικό πολιτισμό, οι αιτίες του κοινωνικού αυτού φαινομένου πρέπει να αναζητηθούν σε ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού αυτού που τον διακρίνουν από τους υπόλοιπους και ειδικότερα στην ύπαρξη: α) έλλογης τεχνικής και έλλογης επιστήμης, β) πόλεων «με την ειδική έννοια της λέξης», γ) μοντέρνου κράτους και δ) «ανθρώπων με έλλογο ήθος του τρόπου της ζωής»²⁵⁵. Καθώς, όμως, η συμβολή της τεχνικής και της επιστήμης στην διαμόρφωση του σύγχρονου καπιταλισμού έχει ήδη διαπιστωθεί,

²⁵²Ibid, σ. 260. Αναλυτικότερα, ibid, σ. 260-262.

²⁵³Ibid, σ. 263-264.

²⁵⁴Ibid, σ. 264-265.

²⁵⁵Ibid, σ. 265-266.

στη συνέχεια ο Βέμπερ εξετάζει την πιθανή συνδρομή των υπόλοιπων ιδιαιτεροτήτων.

Το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της πόλης δεν είναι τόσο οι οικονομικές λειτουργίες της και το γεγονός ότι ο χώρος της αποτελεί την «έδρα» της εγκόσμιας και εκκλησιαστικής εξουσίας, όσο κυρίως ότι συνιστά μια «ενιαία κοινοτική οργάνωση»: μια πολιτική κοινότητα που είχε «δικό της δίκαιο και δικαστήρια καθώς και δικές της αυτόνομες αρχές», ενώ πολίτες θεωρούνταν όσοι συμμετείχαν στους θεσμούς της²⁵⁶. Η πόλη με την έννοια αυτή αναπτύχθηκε μόνο στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού. Η εξέλιξη αυτή στην Ανατολή εμποδίστηκε αφενός από τις «ιδιομορφίες του αμυντικού» της «συστήματος» και αφετέρου από την διατήρηση του μαγικού στοιχείου, ενώ στην Δύση ευνοήθηκε από την σταδιακή υπερκέραση του εμποδίου της μαγείας από κοινού με την «θρησκευτική αδελφοποίηση» και τον στρατιωτικό αυτοεξοπλισμό των κοινοτήτων της²⁵⁷. Η ανάπτυξή της, βέβαια, δεν έγινε με ομοιόμορφο τρόπο, αλλά υπήρχαν αποκλίσεις αφενός μεταξύ αρχαίας και μεσαιωνικής πόλης και αφετέρου μεταξύ ευρωπαϊκού νότου και βορρά²⁵⁸. Εκείνο, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία εν προκειμένω είναι ότι η μεσαιωνική πόλη -με το συντεχνιακό καθεστώς της- παρά τον παραδοσιακό χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής που άσκησε, δεν μπόρεσε να αποτρέψει την αναδυόμενη νέα κοινωνική δυναμική, η οποία σχετιζόταν στενά με τον οικονομικό ανταγωνισμό και την μεγάλη επιχείρηση· και εν τέλει με την δημιουργία της αντίθεσης «ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία», αντίθεση η οποία «υπήρχε ήδη στο τέλος του μεσαίωνα» σε μια πρώιμη έστω μορφή²⁵⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο σύγχρονος καπιταλισμός γεννήθηκε στο πλαίσιο της δυτικής πόλης του ύστερου μεσαίωνα και των κοινωνικών αντιθέσεών της²⁶⁰. Με τον σχηματισμό, όμως, των εθνικών κρατών, «την αναγκαστική συμμαχία» τους «με το κεφάλαιο» και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό δόθηκε νέα ώθηση στην καπιταλιστική ανάπτυξη, ενώ διαμορφώθηκε επί πλέον και «η εθνική τάξη των πολιτών, η αστική τάξη με τη σύγχρονη έννοια της λέξης»²⁶¹.

²⁵⁶Ibid, σ. 268-269.

²⁵⁷Αναλυτικότερα: *ibid*, σ. 269-272. Επίσης, για τον ρόλο του ιουδαϊσμού και του χριστιανισμού στο ξεπέρασμα της μαγείας: *ibid*, σ. 305-308.

²⁵⁸Ibid, σ. 272.

²⁵⁹Ibid, σ. 276-277.

²⁶⁰Ibid, σ. 282. Ειδικότερα, ο «καπιταλισμός γεννήθηκε στις μεσόγειες βιομηχανικές πόλεις και όχι στις πόλεις με θαλάσσιο εμπόριο.», *ibid*, σ. 300.

²⁶¹Ibid, σ. 284-285. Για τον δυτικό χαρακτήρα της έννοιας του πολίτη και κυρίως της έννοιας της σύγχρονης αστικής τάξης, *ibid*, σ. 265-267.

Ο Βέμπερ έχοντας εξετάσει την εξέλιξη της δυτικής πόλης μέχρι και την δημιουργία των εθνικών κρατών, στρέφει το ενδιαφέρον του στα ειδικά χαρακτηριστικά του κρατικού φαινομένου στην Δύση. Πέραν του εθνικού προσδιορισμού που σταδιακά απέκτησε, ο έλλογος χαρακτήρας του, καθώς ήταν απαραίτητος για «να ευδοκιμήσει ο» σύγχρονος «καπιταλισμός», είχε μεγαλύτερη σημασία. Πυλώνες του «σύγχρονου δυτικού κράτους» ήταν η ειδικευμένη υπαλληλία και το έλλογο δίκαιο, το οποίο μεταξύ άλλων καθορίζει το πλαίσιο δράσης της διοίκησης²⁶². Η διαμόρφωση του δικαίου αυτού αποτέλεσε μια μακροχρόνια διαδικασία, στην οποία εξέχοντα ρόλο διαδραμάτισε η επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου. Η συνεισφορά του δεν συνίσταται στις ουσιαστικές ρυθμίσεις που περιελάμβανε, ενώ η υιοθέτησή του δεν ήταν αναγκαία για τη γέννηση του καπιταλισμού, όπως δείχνει άλλωστε το παράδειγμα της Αγγλίας. Η τυπική πλευρά, όμως, του ρωμαϊκού δικαίου, όπως ερμηνεύτηκε, συστηματοποιήθηκε, εκλογικεύτηκε και εξελίχτηκε στην Δύση, ήταν εκείνη από την δημιουργήθηκε η «τυπικά νομική σκέψη» και το φορμαλιστικό δίκαιο²⁶³. Το τελευταίο έχει μια κρίσιμη ιδιότητα για τον σύγχρονο καπιταλισμό: «μπορεί να προϋπολογισθεί». Και μόνο στη βάση ενός τέτοιου δικαίου μπορούν να εκτυλιχθούν απρόσκοπτα οι δραστηριότητες μιας έλλογης καπιταλιστικής επιχείρησης²⁶⁴.

Πέρα από το έλλογο δίκαιο και την δημόσια διοίκηση, ο Βέμπερ εξετάζει ένα ακόμα στοιχείο του σύγχρονου δυτικού κράτους: την οικονομική πολιτική του και τις ποικίλες δυνατές κατευθύνσεις της με τα διαφορετικά αποτελέσματά τους. Ασχολείται, όμως, διεξοδικότερα με τον μερκαντιλισμό που εμφανίστηκε τον 14^ο αιώνα στην Αγγλία, διότι εκεί εντοπίζονται τα «πρώτα ίχνη μιας έλλογης οικονομικής πολιτικής»²⁶⁵. Ως βασικό περιεχόμενό της μπορεί να θεωρηθεί η αρχή του εμπορικού ισοζυγίου και η «συμμαχία του κράτους με τα καπιταλιστικά συμφέροντα», πολιτική η οποία πήρε δύο μορφές. Η πρώτη είναι εκείνη του μονοπωλιακού μερκαντιλισμού, στον οποίο ο ρόλος του κράτους ήταν ιδιαίτερα παρεμβατικός εγκαθιδρύοντας μια σχέση ισχυρής εξάρτησης των επιχειρήσεων από την πολιτική εξουσία. Μετά την πτώση του, όμως, η συντριπτική πλειονότητα των βιομηχανιών που δημιουργήθηκαν

²⁶²Ibid, σ. 285-286.

²⁶³Αναλυτικότερα: *ibid*, σ. 286-289.

²⁶⁴Ibid, σ. 289-290.

²⁶⁵Ibid, σ. 293. Για την εξέλιξη της κρατικής οικονομικής πολιτικής μέχρι τον μερκαντιλισμό, τους λόγους για τους οποίους δεν αναπτύχθηκε με συστηματικό τρόπο στην Ανατολή και την εκκλησιαστική οικονομική πολιτική: *ibid*, 290-293.

στο πλαίσιο του αποτελούσαν πλέον παρελθόν. Η δεύτερη μορφή, δηλαδή εκείνη του εθνικού μερκαντισμού, ακολούθησε μια πολιτική προστατευτισμού της εγχώριας οικονομίας και δεν προσπάθησε, όπως η πρώτη, να δημιουργήσει «με μονοπώλια... εθνικές βιομηχανίες». Ούτε και αυτή, όμως, ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. Στην Αγγλία φαίνεται ότι η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιήθηκε κυρίως από ένα τμήμα των επιχειρηματιών που διατήρησε την ανεξαρτησία του έναντι της κρατικής εξουσίας και «βρήκε τη συστηματική υποστήριξη του Κοινοβουλίου» μόνο ύστερα από την περίοδο του μονοπωλιακού μερκαντισμού²⁶⁶. Στην αλλαγή αυτή της κρατικής οικονομικής πολιτικής και στην «καθιέρωση του ελεύθερου εμπορίου» συνέβαλαν οι αγώνες των πουριτανών κατά των μονοπωλίων και η συμμαχία τους «με τα βιομηχανικά συμφέροντα»²⁶⁷. Σημειώνεται, τέλος, ότι παραλείπεται ο σχολιασμός του τελευταίου τμήματος της μελέτης αυτής του Βέμπερ, η οποία πραγματεύεται το πνεύμα του καπιταλισμού, καθώς το θέμα αυτό έχει καλυφθεί στην πρώτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου.

²⁶⁶Ibid, σ. 294-297. Αναλυτικότερα για την έννοια του μερκαντισμού και για το οικονομικό του πρόγραμμα, ibid, σ. 294-295· και για τις δύο μορφές του, ibid, σ. 295-297.

²⁶⁷Ibid, σ. 296-297.

Κεφάλαιο 4: Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη μέθοδο και τη γέννηση του καπιταλισμού

Έχοντας ολοκληρώσει την παρουσίαση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη γέννηση του καπιταλισμού είναι δυνατή πλέον η σύγκρισή τους, η οποία βέβαια μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς τρόπους και προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Είναι αναγκαίο, λοιπόν, να εξηγηθεί το πώς θα πραγματοποιηθεί η σύγκριση αυτή στην παρούσα εργασία. Κατ' αρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι θα βασιστεί στον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε να αποτυπωθεί η επιχειρηματολογία των δύο στοχαστών για το υπό εξέταση αντικείμενο, που εξαρτάται εν μέρει από την πραγμάτευση της μεθοδολογίας τους στο 1^ο κεφάλαιο. Έτσι, η σύγκριση θα καθοδηγηθεί τόσο από την αναλυτική πορεία όσο και από την διάρθρωση της ύλης που ακολουθήθηκε. Αφετηρία, λοιπόν, θα αποτελέσει η μαρξική ανάλυση. Και αυτό όχι τόσο για να τηρηθεί η σειρά με την οποία εμφανίστηκαν ιστορικά οι δύο προσεγγίσεις, αλλά κυρίως γιατί η τοποθέτηση του Βέμπερ γίνεται ευχερέστερα κατανοητή, αφού προηγουμένως έχει εκτεθεί η αντίστοιχη μαρξική. Επί πλέον, η επιλογή αυτή ανταποκρίνεται στις αξίες εκείνες, από τις οποίες προκύπτει το γνωστικό ενδιαφέρον του γράφοντος και οι οποίες προσδίδουν νόημα στην παρούσα εργασία. Πρόκειται συγκεκριμένα για την θεώρηση του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης των κοινωνιών ως εκμεταλλευτικού και άδικου και την επιδίωξη -στην βάση της διαπίστωσης αυτής- της επίτευξης μια δικαιότερης κοινωνίας. Βέβαια ακόμα και μια σύντομη έστω απόπειρα σκιαγράφησης της συγκεκριμένης αντίληψης της αξίας της κοινωνικής δικαιοσύνης υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της παρούσας εργασίας²⁶⁸. Επιστρέφοντας στο ζήτημα της σύγκρισης των δύο θεωριών για την γέννηση του καπιταλισμού, θα ήταν χρήσιμο να γίνουν προηγουμένως ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά την σχέση της μεθόδου των δύο στοχαστών.

A) Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη μέθοδο

Κατ' αρχάς στον Μαρξ το άτομο και η δραστηριότητά του φαίνεται να αποτελεί απλώς το αποτέλεσμα της κοινωνικής δομής. Εντελώς ενδεικτικά: στην 6^η θέση για

²⁶⁸Για την όλη προβληματική: Σταμάτης, Κ. Μ (1995), *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

τον Φοϋερμπαχ ισχυρίζεται ότι η «ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση εγκατεστημένη στο επιμέρους άτομο», αλλά η «πραγματικότητά της είναι το ενιαίο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων»²⁶⁹. από τον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας προκύπτει ο καθορισμός του υποκειμενικού παράγοντα από το αντικειμενικό²⁷⁰. και, τέλος, στον πρόλογο του πρώτου τόμου της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου επισημαίνεται αφενός ότι οι «μορφές του κεφαλαιοκράτη και του γαιοχτήμονα» λαμβάνονται υπόψη μόνο ως «προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών» και ως «φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων» και αφετέρου ότι «το ξεχωριστό άτομο» δεν μπορεί να θεωρηθεί «υπεύθυνο για συνθήκες, κοινωνικό προϊόν των οποίων παραμένει το ίδιο, όσο κι αν ανυψώνεται υποκειμενικά πάνω απ' αυτές»²⁷¹. Φαίνεται, λοιπόν, πως όχι απλώς το ανθρώπινο πράττειν (ατομικό και συλλογικό) δεν ανήκει στα αντικείμενα έρευνας του Μαρξ, αλλά ότι στα κείμενά του παρουσιάζεται εν πολλοίς προκαθορισμένο από την κοινωνική δομή και ιδίως από την διαλεκτική παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων²⁷². Επί πλέον, με βάση την θεωρία του φετιχισμού του εμπορεύματος, του χρήματος και του κεφαλαίου η πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας από τα δρώντα υποκείμενα τείνει να λάβει το περιεχόμενο εκείνο που συμβάλλει στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Η κατ' αυτόν τον τρόπο διαμόρφωση της συνείδησης των ανθρώπων δεν οφείλεται στην ιδεολογική ηγεμονία της αστικής τάξης, η οποία υπόκειται εξίσου με την εργατική τάξη στις «στρεβλώσεις» αυτές, καθώς οι τελευταίες «πηγάζουν από την ίδια τη δομή της αστικής κοινωνίας και την ανθρώπινη δράση που διαρκώς αναπαράγει εκ νέου αυτή τη δομή.»²⁷³. Σ' αυτό το πλαίσιο τόσο η προσπάθεια απόδοσης νοήματος στον κόσμο από το άτομο όσο και η δραστηριότητά του μοιάζει άνευ σημασίας, καθώς το περιεχόμενό της δεν εξαρτάται από το ίδιο.

²⁶⁹Μαρξ, Κ, Ένγκελς, Φ (2004), *Θέσεις για τον Φοϋερμπαχ. Ο Λούντβιχ Φοϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερατώ, σ. 67.

²⁷⁰Βλ. σ. 13-14 της παρούσας εργασίας.

²⁷¹Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 16.

²⁷²Βλ. ιδίως τον πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας: Μαρξ, Κ (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

²⁷³Χάινριχ, Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 202-203. Πιο συγκεκριμένα: «υποκείμενα της κοινωνικής διαδικασίας δεν είναι οι άνθρωποι αλλά το εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο. Εδώ όμως δεν πρόκειται καθόλου για μια «ψευδή συνείδηση»: είναι η ίδια η κοινωνική πρακτική της καπιταλιστικής κοινωνίας που προκαλεί αέναα την αυτονόμηση των «συντελεστών της παραγωγής», και συγκροτεί τον κοινωνικό δεσμό σαν έναν αντικειμενικό εξαναγκασμό ... από τον οποίο κανείς και καμία δεν μπορεί να ξεφύγει χωρίς να τιμωρηθεί με οικονομικό αφανισμό. Από αυτή την άποψη, τα προσωποποιημένα πράγματα διαθέτουν μια απολύτως υλική δύναμη.», *ibid*, σ. 207-208.

Αντιθέτως, στον Βέμπερ η σχέση ατομικής δραστηριότητας και κοινωνικής δομής εμφανίζεται να έχει την αντίστροφη ακριβώς φορά. Αντικείμενο της κατανοούσας κοινωνιολογίας είναι το ατομικό πράττειν, ενώ οι κοινωνικοί θεσμοί είναι απόρροια της συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία προκειμένου να γίνει κατανοητή πρέπει να αναχθεί στην ατομική συμπεριφορά, καθώς αποτελεί τον μοναδικό φορέα νοήματος. Δεν αναγνωρίζεται, λοιπόν, καμία ανεξαρτησία της κοινωνίας και των διάφορων θεσμών της έναντι του ατόμου²⁷⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνική δομή συνιστά «το μάλλον εύθραυστο αποτέλεσμα»²⁷⁵ του συλλογικού ανθρώπινου πράττειν, δηλαδή εν τέλει της ατομικής δραστηριότητας ως της μοναδικής κατανοήσιμης μονάδας.

Βεβαίως, η περιγραφή αυτή, όσο και αν ανταποκρίνεται σε κεντρικές θέσεις των δύο στοχαστών, είναι παραπλανητική. Όσον αφορά τον Μαρξ ανακλύπει κατ' αρχάς το ζήτημα της διάκρισης του έργου του σε πρώιμο και ύστερο. Το πρώτο θεωρείται ότι διαπνέεται από ανθρωπιστικό πνεύμα και ότι δίνει έμφαση στο υποκειμενικό στοιχείο (βλ. και την θεωρία της αλλοτρίωσης), ενώ το δεύτερο ότι περιορίζεται στην επιστημονική εξέταση του καπιταλιστικού (ιδίως) τρόπου παραγωγής παραμερίζοντας την προβληματική των παλαιότερων αναζητήσεών του. Σχηματικά, λοιπόν, ο νεαρός Μαρξ ασχολείται με την ανθρώπινη δράση και ο ύστερος με την δομή του ΚτΠ ως μια αποϋποκειμενοποιημένη κοινωνική σχέση²⁷⁶. Ακόμη, όμως, και στο Κεφάλαιο, το κατεξοχήν έργο της ωριμότητάς του η εικόνα είναι οπωσδήποτε περισσότερο περίπλοκη. Ο παραμερισμός της ανθρώπινης δράσης δεν οφείλεται σε μια -υποτιθέμενη- μαρξική θέση που την θεωρεί ως δευτερεύον στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας (: του πραγματικού αντικειμένου), αλλά στο γνωστικό αντικείμενο του Κεφαλαίου, στην εξέταση, δηλαδή, των νόμων και των τάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από τις ανάγκες, λοιπόν, της συγκεκριμένης επιστημονικής έρευνας εξηγείται η αφαίρεση του παράγοντα της ταξικής πάλης. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και σε τμήματα του έργου αυτού καθίσταται σαφής η σημασία της²⁷⁷, γεγονός το οποίο υπενθυμίζει την βασική αντίληψη του Μαρξ για τον καθοριστικό της ρόλο στην εκτύλιξη της ανθρώπινης ιστορίας. Επί πλέον, η ταξική

²⁷⁴Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 39.

²⁷⁵Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντουρκέμ και Ζιμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 108.

²⁷⁶Βλ. *ibid*, σ. 66 και σ. 154-155.

²⁷⁷Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα: Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 242-316.

πάλη και η -διαμέσου αυτής- επιδίωξη της κομμουνιστικής κοινωνίας, είναι που προσδίδει νόημα στο συνολικό μαρξικό έργο, άρα και στο Κεφάλαιο. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας όχι απλώς δεν θέτει σε δεύτερη μοίρα την ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά τίθεται στην υπηρεσία της, καθώς αποσκοπεί να παράσχει το γνωσιακό εκείνο υπόβαθρο που θα συνεισφέρει στον επαναστατικό μετασχηματισμό του υπάρχοντος και στην πραγμάτωση «μιας ανώτερης κοινωνικής μορφής, που θεμελιακή της αρχή είναι η πλέρια κι ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ατόμου»²⁷⁸. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παραθέτουμε την ακόλουθη, εξαιρετικά εύστοχη, διατύπωση: «ο Μαρξ επιλέγει αρχικά να μιλήσει για την ανθρώπινη δράση και, στη συνέχεια, προβαίνει στην ανάλυση της δομής – την οποία η δράση δημιουργεί, αλλά η οποία καταλήγει να την καθορίζει.»²⁷⁹.

Όσον αφορά τον Βέμπερ, παρότι η σχέση ανθρώπινης δραστηριότητας και κοινωνικής δομής στα μεθοδολογικά κείμενά του είναι αυστηρά προσδιορισμένη, θα μπορούσε –ίσως- να επανεκτιμηθεί, εάν ληφθεί υπόψη η δύναμη που –κατά τον ίδιο- διαθέτει στην σύγχρονη ζωή η γραφειοκρατία και ο καπιταλισμός. Η ευρύτερη διαδικασία της απομάγευσης ή του εξορθολογισμού συνιστά την σημαντικότερη μεταβολή στον σύγχρονο κόσμο, το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεωτερικότητας. Πρόκειται ειδικότερα για εκείνη την «εξελικτική ... πορεία προς ολοένα και πιο καθολικές πεποιθήσεις, προς ολοένα και πιο αφηρημένα αξιακά συστήματα.», η οποία τείνει στην «κυριαρχία της εργαλειακής ορθολογικότητας»²⁸⁰. Η γραφειοκρατία και ο σύγχρονος καπιταλισμός νοούνται ως πτυχές της ανάδυσης του μοντέρνου, οι οποίες, όμως, πέρα από τις (θετικές) δυνατότητες που συνεπάγονται, δημιουργούν ένα ασφυκτικό πλαίσιο για το ανθρώπινο πράττειν²⁸¹. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Βέμπερ που παρομοιάζει τον σύγχρονο καπιταλισμό με «σιδερένιο κλουβί»²⁸², με μια κατάσταση, δηλαδή, ανελευθερίας, στην οποία βρίσκεται δέσμια η ανθρωπότητα. Φαίνεται, λοιπόν, πως και στον Βέμπερ, παρότι δεν διατυπώνεται ρητά, η κοινωνική δομή επιδρά και αυτή -και μάλιστα καταλυτικά- στην διαμόρφωση της (ατομικής και συλλογικής) ανθρώπινης

²⁷⁸Ibid, σ. 613.

²⁷⁹Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζιμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 66.

²⁸⁰Ibid, σ. 416 και σ. 457-458 αντίστοιχα.

²⁸¹Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 146.

²⁸²Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 158.

δραστηριότητας²⁸³. Συνεπώς, παρά την διαφορετική αφετηρία του Μαρξ και του Βέμπερ και παρά την επιλογή διαφορετικών σημείων στα οποία ο καθένας δίνει έμφαση, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι σε γενικές γραμμές και στους δύο στοχαστές η εικόνα της σχέσης που αναλύεται εδώ είναι η ακόλουθη: το ανθρώπινο πράττειν δημιουργεί την κοινωνική δομή, η οποία με την σειρά της επιδρά και μετασχηματίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα και ούτω καθ' εξής.

Στο περιθώριο της διερεύνησης της σχέσης μεταξύ ανθρώπινης δράσης και κοινωνικής δομής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τον Μαρξ και τον Βέμπερ, έγινε αναφορά στην κατάσταση ανελευθερίας που συνεπάγεται η εδραίωση του καπιταλισμού. Η αξιολογική αυτή κρίση του Βέμπερ δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, επειδή παρεκκλίνει –υποτίθεται– από την προσταγή της αξιολογικής ουδετερότητας²⁸⁴, αλλά διότι φαίνεται ότι –σε ένα αρκετά διαφορετικό βέβαια πλαίσιο προβληματισμού για την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα– διαλέγεται με την αντίστοιχη μαρξική άποψη: και οι δύο αναγνωρίζουν ότι ο καπιταλισμός διαμορφώνει μια κοινωνική συνθήκη, η οποία είναι καταπιεστική για την προσωπικότητα του ατόμου. Πιθανόν, η εγγύτητα της αξιολόγησης αυτής να περιορίζεται στο στοιχείο αυτό, το οποίο, όμως, δεν είναι διόλου αμελητέο. Και αυτό διότι αναδεικνύει την ύπαρξη και στους δύο μιας κριτικής στάσης έναντι του συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης των κοινωνιών. Στην στάση αυτή και στο συναρτώμενο μ' αυτή αξιακό πλαίσιο στηρίζεται η επιστημονική εξέταση της κοινωνικής πραγματικότητας. Στον Βέμπερ η κριτική επικεντρώνεται στην διαδικασία του εξορθολογισμού και στις διάφορες εκφάνσεις της, καθώς –πέρα από τις θετικές απολήξεις της διαδικασίας αυτής για τους σύγχρονους ανθρώπους– επισημαίνεται τόσο η απώλεια νοήματος²⁸⁵ όσο και ο περιορισμός της ανθρώπινης ελευθερίας που αυτή επιφέρει.

²⁸³Βλ. και Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 459. Για το κράτος ως προσδιοριστικό στοιχείο του ανθρώπινου πράττειν βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 178-179.

²⁸⁴Ο ίδιος ο Βέμπερ τονίζει στη συνέχεια ότι «αυτά μας φέρνουν στην περιοχή των αξιολογικών κρίσεων και της πίστης, με τις οποίες αυτή η καθαρά ιστορική περιγραφή δεν είναι ανάγκη να φορτωθεί.»: Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 159.

²⁸⁵Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 104: «Η απομάγευση του κόσμου δεν είναι, λοιπόν, μόνο η άρνηση της διαπλοκής του υπερφυσικού στο ενδοκοσμικό, αλλά επίσης η απουσία νοήματος» του κόσμου αυτού, ο οποίος μπορεί να νοηματοδοτηθεί μόνο από το επιμέρους άτομο και την δραστηριότητά του, δηλαδή εν τέλει από την ανθρώπινη δημιουργικότητα.

Στον Μαρξ η κριτική αυτή στάση προσδιορίζει ρητά το κυρίως γνωστικό αντικείμενό του και λαμβάνει μια αρκετά ριζοσπαστική μορφή. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός του δεν ήταν ούτε η βελτίωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας διορθώνοντας τα λάθη της ούτε η αντικατάστασή της με μια άλλη «εναλλακτική «πολιτική οικονομία»»: επεδίωκε, αντιθέτως, να «ασκήσει κριτική ... στο σύνολο της πολιτικής οικονομίας: ήθελε να υποβάλει σε κριτική τις κατηγορικές προϋποθέσεις μια ολόκληρης επιστήμης»²⁸⁶. Το όλο γνωστικό εγχείρημά του, λοιπόν, είχε κριτικό χαρακτήρα, γεγονός το οποίο τονίζεται από τον ίδιο, όπως δείχνει και ο υπότιτλος του Κεφαλαίου (: «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»). Η κριτική αυτή γίνεται τόσο με βάση κριτήρια που προσιδιάζουν στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής όσο και με κριτήρια ξένα προς αυτόν (εμμενής και εξωτερική κριτική). Η ριζοσπαστικότητα της οφείλεται επί πλέον στο ότι συνιστούσε μια εκ θεμελίων «κριτική των αστικών κοινωνικών σχέσεων»²⁸⁷, η οποία αποσκοπούσε να συμβάλει στον επαναστατικό κοινωνικό μετασχηματισμό. Πρόκειται για το «χειραφετητικό γνωστικό διαφέρον»²⁸⁸ του Μαρξ, το οποίο καθοδήγησε όλη την επιστημονική εργασία του. Άλλωστε, σύμφωνα με την 11^η θέση των θέσεων για τον Φόϋερμπαχ: «Οι φιλόσοφοι έχουν επιχειρήσει, με διάφορους τρόπους, μόνο την ερμηνεία του κόσμου –η πραγματική πρόκληση είναι η μεταβολή του.»²⁸⁹. Το γεγονός ότι το μαρξικό έργο αφενός διαπνέεται από αξιολογικές κρίσεις σχετικά με τον άδικο και εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού και αφετέρου περιλαμβάνει μια ρητή πολιτική τοποθέτηση για την επίδιωξη μια δικαιότερης και πιο ελεύθερης κοινωνίας²⁹⁰ παραβιάζει μεν την προσταγή της αξιολογικής ουδετερότητας, αλλά δεν εμποδίζει την ακρίβεια, την σαφήνεια και την επιστημονική αυστηρότητα που το χαρακτηρίζουν και δεν αποτελεί απαραίτητα μειονέκτημα από γνωσιολογική άποψη. Και αυτό γιατί το χειραφετητικό αυτό γνωστικό διαφέρον «δεν συνιστά αυθαιρεσία ή υποκειμενισμό», καθώς «προκύπτει» από την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Επί πλέον, η επιθυμία και η «δυνατότητα ... άρσης των αντιφάσεων» που ενυπάρχουν στην πραγματικότητα αυτή «είναι αντικειμενικά θεμελιωμένα και

²⁸⁶Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 41.

²⁸⁷Ibid, σ. 43.

²⁸⁸Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 362.

²⁸⁹Μαρξ, Κ, Ένγκελς, Φ (2004), *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ. Ο Λούντβιχ Φόϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερατώ, σ.77.

²⁹⁰Για την όλη προβληματική: Σταμάτης. Κ. Μ (1995), *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

λογική». Θα μπορούσε, έτσι, να υποστηριχθεί ότι η «επαρκής εξήγηση της πραγματικότητας ... συνδέεται με τη μεταβολή της, προϋποθέτει επομένως τη φαντασία του «άλλου», τη σύλληψη μιας άλλης, καλύτερης» μορφής κοινωνικής οργάνωσης²⁹¹.

Μέχρι στιγμής στην εδώ επιχειρούμενη σύγκριση αφενός έχει τονιστεί η σημασία ορισμένων σημείων, στα οποία –παρά τις διαφορετικές αποχρώσεις- συγκλίνουν ως έναν βαθμό οι μεθοδολογίες των δύο στοχαστών, και αφετέρου έχουν παραμεληθεί πτυχές των τελευταίων, οι οποίες συνήθως θεωρούνται ως οι πλέον ουσιώδεις, όπως είναι το μαρξικό σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος και η βεμπεριανή κριτική στον οικονομικό αναγωγισμό του (ορθόδοξου) μαρξισμού. Πριν την πραγμάτευση του ζητήματος αυτού, στο οποίο φαίνεται ότι εκ πρώτης όψεως οι θέσεις των Μαρξ και Βέμπερ βρίσκονται σε ευθεία αντιπαράθεση, θα στραφούμε στην ανάλυση του πρώτου για την γνωστική διαδικασία, όπως αυτή αναλύεται στην εισαγωγή των Grundrisse, και στην επεξεργασία από τον δεύτερο των εννοιών των ιδεατών τύπων²⁹².

Κατά τον Μαρξ η συνολική κίνηση της γνωστικής διαδικασίας σχηματικά είναι η εξής: αφετηρία της είναι το (χαοτικό) συγκεκριμένο, το οποίο διαμέσου της διαμόρφωσης και εν συνεχεία της αξιοποίησης των (απλών) εννοιών μετασχηματίζεται σε (πλούσιο) συγκεκριμένο. Πρόκειται ειδικότερα για μια επιστημονική εργασία που πραγματοποιείται εντός της σκέψης, η οποία μπορεί απλώς να αναπαραστήσει την κοινωνική πραγματικότητα με μη πιστό τρόπο. Επί πλέον, σημειώνεται αφενός ότι το πέρασμα από αφηρημένες σε περισσότερο συγκεκριμένες έννοιες δεν αντιστοιχεί στην διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης και αφετέρου ότι τόσο η διαμόρφωση του καθορισμένου περιεχόμενου των πλέον απλών

²⁹¹Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης, Γ, Ψυχοπαίδης, Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 19-21. Η διατύπωση που μόλις παραθέσαμε μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει με θετικό τρόπο μια πτυχή της μαρξικής διαλεκτικής, καθώς η τελευταία: «στη θετική αντίληψη αυτού που υπάρχει περικλείνει ταυτόχρονα και την αντίληψη της άρνησής του, του αναγκαίου αφανισμού του, γιατί αντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στη ροή της κίνησης, επομένως την αντιλαμβάνεται και από την παροδική της πλευρά, γιατί τίποτε δεν μπορεί να της επιβληθεί και γιατί στην ουσία της είναι κριτική κι επαναστατική.»: Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 26. Βλ. και Craib, I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 91: «Στον Μαρξ ... η κοινωνική επιστήμη φέρεται να αποτελεί η ίδια τον φορέα των αξιών της ανθρώπινης χειραφέτησης και να παρέχει τη βάση της πολιτικής δράσης.».

²⁹²Στη συνέχεια, για την ομαλή ροή της επιχειρηματολογίας θα συνοψιστούν ορισμένα σημεία της μεθόδου του Μαρξ και του Βέμπερ, ενώ για τον σκοπό αυτό θα χρησιμοποιηθούν ξανά κάποιες φράσεις των μεθοδολογικών κειμένων τους που αξιοποιήθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Για τον λόγο αυτό δεν θα επαναληφθούν οι παραπομπές που πραγματοποιήθηκαν εκεί.

κατηγοριών, οι οποίες υπό μια έννοια «ισχύουν για όλες τις εποχές», όσο και η ισχύς του περιεχομένου αυτού προσδιορίζονται ιστορικά. Συνοψίζοντας, θα πρέπει, λοιπόν, να τονιστεί ότι στην μαρξική μέθοδο διακρίνονται σαφώς το γνωστικό και το πραγματικό αντικείμενο, η θεωρητική ανάλυση και η εμπειρική κοινωνική πραγματικότητα, καθώς και η λογική και η ιστορική τάξη.

Στον Βέμπερ η σκιαγράφηση της γνωστικής διαδικασίας μέσα ιδίως από την κατασκευή των ιδεατών τύπων φαίνεται πως γειτνιάζει με την αντίστοιχη μαρξική. Ειδικότερα: η κοινωνική πραγματικότητα λόγω του άπειρου χαρακτήρα της ποτέ δεν μπορεί να συλληφθεί πλήρως από την πεπερασμένη ανθρώπινη νόηση, η οποία για τον λόγο αυτό απομονώνει μια πλευρά της και την καθιστά αντικείμενο της επιστημονικής εργασίας. Το τμήμα αυτό της πραγματικότητας επιλέγεται ακριβώς επειδή «έχει για μας σημασία», η οποία προκύπτει από τις αξιολογικές ιδέες που ενστερνιζόμαστε. Οι ιδέες αυτές καθορίζουν επί πλέον την επιλογή των αιτιακών σχέσεων και τη διαμόρφωση των ιδεατών τύπων. Οι τελευταίοι συνιστούν μια «νοητή κατασκευή» που σχηματίζεται με τη «μονόπλευρη έξαρση» μιας ή περισσότερων πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας. Η χρήση των ιδεατών τύπων στο πλαίσιο μιας επιστημονικής εργασίας αποσκοπεί να συμβάλλει και όχι να αντικαταστήσει την αιτιακή εξήγηση ενός γεγονότος. Συμπερασματικά, ο Βέμπερ στρέφεται εναντίον της αναγωγής του σχηματισμού εννοιών σε σκοπό της επιστημονικής εργασίας, της σύγχυσης ιδεατών τύπων και εμπειρικής κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και της ανάμιξης «θεωρίας και ιστορίας».

Η σύντομη αυτή επανάληψη της παρουσίασης των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για την γνωστική διαδικασία επιχείρησε να αναδείξει τα σημεία εκείνα στα οποία ο προβληματισμός τους είναι παρεμφερής²⁹³. Η σύγκλιση αυτή οφείλεται στο ότι και οι δύο στοχαστές ενστερνίζονται «τη βασική αρχή της σύγχρονης γνωσιολογίας, η οποία ανάγεται στον Kant, ότι οι έννοιες είναι και μόνον μπορούν να είναι, μάλλον διανοητικά μέσα προς το σκοπό να συλλάβουμε πνευματικά την εμπειρικά δεδομένη πραγματικότητα»²⁹⁴. Υφίστανται, όμως, και ορισμένες σημαντικές διαφορές μεταξύ τους: Πρώτον, στον Μαρξ η γνωστική διαδικασία

²⁹³Η σύγκριση αυτή δεν διεκδικεί καμία πληρότητα και δεν περιλαμβάνει σημαντικά ζητήματα, όπως είναι παραδείγματος χάριν η συσχέτιση της βεμπεριανής κατασκευής των εννοιών των ιδεατών τύπων και της -κατά Μαρξ- κίνησης από το (απλό) αφηρημένο στο (πλούσιο) συγκεκριμένο, δηλαδή από της αφηρημένες στις συγκεκριμένες κατηγορίες.

²⁹⁴Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 122.

καταλήγει στον σχηματισμό συγκεκριμένων κατηγοριών, ενώ στον Βεμπέρ η διαμόρφωση των εννοιών αποτελεί ένα ενδιάμεσο στάδιο, το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή ιδιαίτερα χρήσιμων βοηθητικών μέσων: των ιδεατών τύπων. Η κοινωνική πραγματικότητα συγκρίνεται σε κάθε ξεχωριστή μελέτη με έναν ή περισσότερους ιδεατούς τύπους, για να διαπιστωθεί κατά πόσο τον ή τους «προσεγγίζει» ή όχι και να παραχθούν κατ' αυτό τον τρόπο εμπειρικές γνώσεις. Δεύτερον, ο Μαρξ κατά την διαδικασία συγκρότησης των εννοιών όχι απλώς δεν διακρίνει τις περιγραφικές από τις αξιολογικές κρίσεις του, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τις διαμορφώνει προσδίδει στις έννοιες αυτές αξιολογικό και κανονιστικό περιεχόμενο²⁹⁵. Αντιθέτως, οι ιδεατοί τύποι κατά τον Βέμπερ οφείλουν να μην κρίνουν αξιολογικά την κοινωνική πραγματικότητα και να μην περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο εκείνη πρέπει να διαμορφωθεί. Και, τρίτον, οι μαρξικές έννοιες και η διαλεκτική παρουσίασή τους προσπαθούν να ανακατασκευάσουν και να αναπαραστήσουν την «γεμάτη αντιφάσεις κίνηση» της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ ο Βέμπερ «αποσυνδέει ... τη «ρητή εννοιακή διατύπωση» και την «εννοιακή καθαρότητα» των ιδεοτύπων από την πραγματικότητα και την κοινωνική διαδικασία αφαίρεσης που προϋποθέτουν»²⁹⁶. Για τον λόγο αυτό οι ιδεατοί τύποι κατασκευάζονται ως «μια ενιαία» –χωρίς αντιφάσεις- «νοητή κατασκευή», η οποία αποσκοπεί να συμβάλλει στην κατανόηση και εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Βέβαια, με μια διεξοδικότερη ανάλυση θα μπορούσε ναδειχθεί ότι οι αποκλίσεις αυτές δεν έχουν απόλυτο χαρακτήρα και δεν αποδίδουν τον διανοητικό πλούτο των δύο στοχαστών²⁹⁷. Καθώς, όμως, κάτι τέτοιο υπερβαίνει τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, στη συνέχεια θα εξεταστεί η σχέση που υπάρχει μεταξύ του μαρξικού σχήματος της βάσης και του εποικοδομήματος και της βεμπεριανής κριτικής στον οικονομικό αναγωγισμό.

²⁹⁵Για την όλη προβληματική: Σταμάτης, Κ. Μ (1995), *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

²⁹⁶Κουζέλης, Γ, *Λογική της ανάπτυξης: περί ανακατασκευής*, σ. 235 (υποσημείωση 11) σε: Συλλογικό, Επιμέλεια: Πούλος, Π (1996), *Περί κατασκευής (τοπικά β')*, Αθήνα: Νήσος. Βλ. και Weber, M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 84: «Δεν είναι οι «αντικειμενικές σχέσεις» των «πραγμάτων», αλλά οι νοητικές σχέσεις των προβλημάτων είναι εκείνες που συνιστούν τη βάση της εργασίας των επιστημών.»

²⁹⁷Εντελώς ενδεικτικά όσον αφορά το πρώτο σημείο απόκλισης: η κατασκευή των σύνθετων εννοιών στον Μαρξ μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν συνιστά το τελικό στάδιο της γνωστικής διαδικασίας, καθώς οι κατηγορίες αυτές αξιοποιούνται στην συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συγκρότηση της έννοιας του κεφαλαίου και η χρησιμοποίησή της στην εξέταση της ιστορικής διαδικασίας της γέννησης του καπιταλισμού. Επ' αυτού βλ. και το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Επί πλέον, στον Βέμπερ είναι αμφίβολο κατά πόσο η διαμόρφωση ορισμένων εννοιών, όπως είναι ιδίως εκείνη του εξορθολογισμού, περιορίζεται στον βοηθητικό χαρακτήρα που οφείλει να έχει ή, αντιθέτως, προσπαθεί ή ίδια να αποτυπώσει την κοινωνική πραγματικότητα.

Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρηθεί ότι η μαρξική και η μαρξιστική θεωρία παρά την στενή σύνδεσή τους δεν ταυτίζονται. Η κριτική του Βέμπερ κατευθυνόταν όχι τόσο στον ίδιο τον Μαρξ όσο κυρίως στο πιο διαδεδομένο -την εποχή εκείνη- ρεύμα ερμηνείας του έργου του: στον ορθόδοξο μαρξισμό. Έτσι, θεωρούσε εσφαλμένη την αντίληψη ότι το σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος συνιστούσε το ίδιο άμεσα εμπειρική γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, αποτύπωνε την αλήθειά της ή την απεικόνιζε με περισσότερο ή λιγότερο πιστό τρόπο. Η πολεμική του έναντι της τρέχουσας τότε μαρξιστικής προσέγγισης γίνεται εμφανής από την ακόλουθη διατύπωσή του: «Η λεγόμενη «υλιστική αντίληψη της ιστορίας» ως «κοσμοθεωρία» ή ως γενικός παρανομαστής της αιτιοκρατικής εξήγησης της ιστορικής πραγματικότητας πρέπει ν' αποκρουσθεί με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο.». Παρότι οι υλικές συνθήκες της ζωής ή οι οικονομικοί παράγοντες δεν μπορούν να εξηγήσουν ούτε το σύνολο των κοινωνικών φαινομένων ούτε την ίδια την οικονομία, η ανάδειξη της σημασίας τους και η συστηματική χρησιμοποίησή τους «ήταν μια επιστημονική αρχή δημιουργικής γονιμότητας», εφόσον βέβαια αξιοποιούνταν με ορθό τρόπο²⁹⁸. με την τήρηση, δηλαδή, πέραν της προσταγής της αξιολογικής ουδετερότητας- των υπόλοιπων μεθοδολογικών κατευθυντήριων αρχών, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στην δεύτερη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου της παρούσας εργασίας.

Για τον Βέμπερ τα στοιχεία του εποικοδομήματος όχι απλώς δεν καθορίζονται απόλυτα από την βάση, αλλά διαδραματίζουν έναν αυτοτελή ρόλο στην διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας συμπεριλαμβανομένης και της οικονομίας. Χαρακτηριστική είναι η σημασία που αποδίδει στις διάφορες (θρησκευτικές, πολιτικές κλπ) πεποιθήσεις των ανθρώπων: «Μόνον η ιστορική δύναμη των ιδεών υπήρξε και είναι ακόμη τόσον ισχυρή για την εξέλιξη της κοινωνικής ζωής»²⁹⁹. Μάλιστα ο μαρξισμός, καθώς συνδεόταν στενά με το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα και τις οργανώσεις του (κόμματα, συνδικάτα κλπ) και με την προσπάθειά τους να ανατρέψουν τον καπιταλισμό, προσπάθεια η οποία ορισμένες φορές, όπως ήταν η Οκτωβριανή επανάσταση, τελεσφόρησε, αποτελεί για τον γερμανό κοινωνιολόγο «ένα έξοχο παράδειγμα αυτής της δύναμης»³⁰⁰. Η κριτική του στο σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος δεν αφορά, όμως, μόνο τον τρόπο με τον οποίο

²⁹⁸Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 84-85, σ. 87 και σ. 118-119.

²⁹⁹Ibid, σ. 69.

³⁰⁰Ibid, σ. 112-113.

κατανοήθηκε από τον ορθόδοξο μαρξισμό. Στρέφεται εναντίον του ίδιου του μαρξικού κειμένου, διότι οποιαδήποτε ερμηνεία του, εφόσον βεβαίως επιθυμεί να παραμείνει τέτοια, οφείλει να αναγνωρίσει ότι ο Μαρξ ιεραρχεί τους διάφορους παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας: προτεραιότητα στην επιστημονική εργασία έχουν οι υλικές συνθήκες της ζωής, διότι αυτές –κατά τον ίδιο- έχουν μεγαλύτερη σημασία και επιδρούν καθοριστικότερα στην διαμόρφωση ενός κοινωνικού σχηματισμού από ό, τι οι άλλες πτυχές του. Αντιθέτως, ο Βέμπερ δεν προβαίνει σε τέτοια ιεράρχηση, διότι η επιλογή των πλευρών της κοινωνικής πραγματικότητας που εξετάζονται και των αιτιακών σχέσεων καθώς και η κατασκευή των εννοιών θεμελιώνονται εν τέλει σε αξίες, οι οποίες, επειδή δεν μπορούν να αποδειχθούν επιστημονικά, είναι κατ' αρχήν ισοδύναμες. Συνεπώς, ο Βέμπερ υιοθετεί ένα μη ιεραρχημένο πολυπαραγοντικό σχήμα προσέγγισης, ενώ ο Μαρξ ιεραρχεί τους ποικίλους κοινωνικούς παράγοντες, γιατί θεωρεί ότι με την ιεράρχηση αυτή αναπαρίσταται καλύτερα η ιστορική κίνηση της κοινωνίας³⁰¹.

B) Η σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη γέννηση του καπιταλισμού

Οι διαφορετικές μεθοδολογικές επιλογές των δύο στοχαστών δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις προσεγγίσεις τους για τη γέννηση του καπιταλισμού. Το περιεχόμενο, όμως, που έλαβε η μαρξική και η βεμπεριανή εξέταση της ιστορικής διαδικασίας διαμόρφωσης του κοινωνικού αυτού φαινομένου δεν προέκυψε απλώς ως το άμεσο αποτέλεσμα της εφαρμογής ορισμένων μεθοδολογικών επιταγών. Και αυτό διότι οποιαδήποτε μέθοδος μπορεί να προσφέρει μόνο το περίγραμμα εκείνο, στο οποίο οφείλει να κινηθεί η επιστημονική έρευνα, και σε καμία περίπτωση δεν καθορίζει εκ των προτέρων την πορεία και τα αποτελέσματά της. Μεγαλύτερη σημασία ίσως έχει ο διαφορετικός τρόπος που επεξεργάστηκαν την έννοια του καπιταλισμού. Η θεωρητική αυτή διεργασία, βέβαια, αντανακλά αφενός πτυχές της μαρξικής και της βεμπεριανής μεθόδου και αφετέρου το ιδιαίτερο γνωστικό ενδιαφέρον των στοχαστών αυτών.

³⁰¹Θα μπορούσε έτσι να θεωρηθεί ότι «η βεμπεριανή κριτική της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας δεν αφορά παρά τελικά τη γνωσιολογική της αυτοερμηνεία.»: Colliot-Thelene. C (2005), *O Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 48.

Για τον Μαρξ ο καπιταλισμός αποτελεί έναν ιστορικά παροδικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος αφενός βασίζεται σε ένα ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και αφετέρου αναδιαμορφώνει την ταξική διαίρεση της κοινωνίας με βάση τη νέα διάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων: τον χωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους και την ατομική ιδιοκτησία των καπιταλιστών επί των μέσων αυτών, την άντληση υπεραξίας από την αξιοποίηση της εργασιακής δύναμης, την μετατροπή της εργασίας σε μισθωτή εργασία και εν τέλει την εκμετάλλευση του προλεταριάτου από τους κεφαλαιοκράτες. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Μαρξ, αποτελεί μια αποϋποκειμενοποιημένη κοινωνική σχέση εξουσίας, η οποία επιδρά καθοριστικά στην διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών και συνιστά την σημαντικότερη πτυχή τους³⁰².

Ο Βέμπερ κατ' αρχάς θεωρεί ότι πρέπει να διακριθούν οι διάφορες μορφές που έλαβε ιστορικά ο καπιταλισμός. Και αυτό διότι αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο συναντάται σε όλες σχεδόν τις εποχές και στους περισσότερους πολιτισμούς. Δεν ασχολείται στον ίδιο βαθμό με όλες αυτές τις μορφές, αλλά στρέφει το επιστημονικό ενδιαφέρον του κυρίως στον σύγχρονο καπιταλισμό. Επί πλέον, καθώς με την βεμπεριανή (ιδεοτυπική) έννοια του σύγχρονου καπιταλισμού και με την μαρξική έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οι δύο στοχαστές αποπειρώνται αντίστοιχα να οριοθετήσουν και στη συνέχεια να εξετάσουν το ίδιο κοινωνικό φαινόμενο και την ίδια ιστορική περίοδο, η εννοιολογική αυτή διαφοροποίηση δεν έχει σημασία για τις ανάγκες –τουλάχιστον- της παρούσας εργασίας. Ο Βέμπερ προσδιορίζει τον σύγχρονο καπιταλισμό μέσα από την επιμέρους οικονομική μονάδα, δηλαδή μέσα από την καπιταλιστική επιχείρηση, η οποία με την σειρά της προσδιορίζεται από την διενέργεια οικονομικών πράξεων με αντίστοιχο χαρακτήρα, δηλαδή πράξεων προσανατολισμένων «στην προσδοκία κέρδους στη βάση της αξιοποίησης ευκαιριών ανταλλαγής»³⁰³. Έτσι, η οικονομική αυτή δραστηριότητα δεν κατευθύνεται στην εκμετάλλευση πολιτικών ευκαιριών, αλλά στην συστηματική παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων, η οποία πραγματοποιείται στην αγορά. Βασικά, όμως, αναδεικνύει το ορθολογικό στοιχείο ως το σημαντικότερο

³⁰²Για την όλη προβληματική βλ. και την πρώτη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου και το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

³⁰³Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 15.

χαρακτηριστικό γνώρισμα του οικονομικού αυτού συστήματος και ειδικότερα την έλλογη επιδίωξη κέρδους, την διάδοση των μεθόδων του υπολογισμού, του ισολογισμού και της λογιστικής και ιδίως «την ορθολογική καπιταλιστική οργάνωση της (τυπικά) ελεύθερης εργασίας.»³⁰⁴.

Με μια διεξοδική σύγκριση των ορισμών αυτών θα μπορούσε να διαπιστωθεί η ύπαρξη αρκετών αποκλίσεων μεταξύ τους. Στο σημείο αυτό θα αρκεστούμε στην επισήμανση μόνο δύο εξ' αυτών: Πρώτον, ο Μαρξ προσδιορίζει τον καπιταλισμό ως μια αποϋποκειμενοποιημένη κοινωνική σχέση, δηλαδή ως μια δομή, η οποία διαμέσου της διαλεκτικής παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, καθορίζει -σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον- το ανθρώπινο πράττειν, ενώ ο Βέμπερ λαμβάνει ως αφετηρία την ικανοποίηση των διάφορων κοινωνικών αναγκών μέσω της έλλογης καπιταλιστικής επιχείρησης³⁰⁵, η οποία ανάγεται εν τέλει στην επιμέρους οικονομική πράξη με αντίστοιχο χαρακτήρα· εκκινεί, δηλαδή, από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Δεύτερον, το γεγονός ότι ο Βέμπερ αναδεικνύει το στοιχείο του υπολογισμού δεν συνεπάγεται μόνο την προτεραιότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και του νοήματος που αποδίδουν σ' αυτήν τα δρώντα υποκείμενα, αλλά και την προσκόλληση στην επιφάνεια της καπιταλιστικής οικονομίας, την οποία ο Μαρξ εξετάζει αφού προηγουμένως έχει αναλύσει τις βαθύτερες δομές που την διέπουν³⁰⁶. Οι αποκλίσεις αυτές μπορούν εν μέρει να αποδοθούν στον διαφορετικό χαρακτήρα της μαρξικής και της βεμπεριανής μεθοδολογίας και εν μέρει να εξηγήσουν το διαφορετικό χαρακτήρα που έλαβαν οι προσεγγίσεις τους για τη γέννηση του (σύγχρονου) καπιταλισμού.

Για να εκτιμηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η απόκλιση αυτή πρέπει να προστεθεί ότι κατά τον Βέμπερ η βασική προϋπόθεση του οικονομικού αυτού συστήματος είναι ο έλλογος καπιταλιστικός υπολογισμός, οι όροι του οποίου είναι οι ακόλουθοι: η ύπαρξη α) ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, β) ελεύθερης αγοράς, γ) έλλογης τεχνικής, δ) έλλογου δίκαιου, ε) (τυπικά) ελεύθερης εργασίας και, τέλος, στ) η διάδοση της χρήσης αξιογράφων, δηλαδή η «εμπορικοποίηση της οικονομίας», και

³⁰⁴Ibid, σ. 18. Για τον βεμπεριανό ορισμό του σύγχρονου καπιταλισμού βλ. και σ. 49-50 και σ.61 της παρούσας εργασίας.

³⁰⁵Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 233.

³⁰⁶Βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Δημούλης. Δ (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 178-179.

η κάλυψη των αναγκών με την μεσολάβηση της αγοράς³⁰⁷. Το περιεχόμενο των στοιχείων αυτών (και ιδίως των α, ε και στ) δείχνει την βαθύτερη επιρροή που άσκησε στον γερμανό κοινωνιολόγο η μαρξική προβληματική, επιρροή η οποία γίνεται εμφανής ιδίως λόγω της εκ μέρους του αποδοχής ορισμένων πορισμάτων της κριτικής της πολιτικής οικονομίας³⁰⁸. Είναι δυνατόν, λοιπόν, να υποστηριχθεί πως η διαφορετική εννοιολόγηση του Βέμπερ δεν σκόπευε ούτε να αντικαταστήσει την αντίστοιχη μαρξική ούτε να αποδείξει την αναλήθειά της, αλλά να αναδείξει μάλλον ορισμένες πτυχές του υπό εξέταση φαινομένου που η τελευταία δεν θεματοποίησε.

Στον Μαρξ η επεξεργασία και ο σχηματισμός της έννοιας του κεφαλαίου εντάσσεται στην προσπάθεια κατανόησης της λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως της σημαντικότερης πτυχής της σύγχρονης σε σχέση με τον ίδιο κοινωνικής πραγματικότητας. Η χρησιμότητα, όμως, της έννοιας αυτής δεν περιορίζεται μόνο στην επιστημονική εξέταση του παρόντος. Καθιστά, επίσης, εφικτή την διερεύνηση του παρελθόντος, από την ιδιαίτερη σκοπιά, βέβαια, με την οποία ο ίδιος προσλαμβάνει το παρόν αυτό, δηλαδή την διερεύνηση της ιστορικής διαδικασίας γέννησης του καπιταλισμού από την οπτική της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Όπως λέει, άλλωστε, ο Μαρξ η «ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου»³⁰⁹ ή με πιο σύγχρονους όρους: «για να μπορέσω να διερευνήσω τη διαδικασία διαμόρφωσης μια ορισμένης κοινωνικής και οικονομικής δομής, θα πρέπει η ολοκληρωμένη, έτοιμη πλέον δομή να μου είναι ήδη γνωστή –μόνο τότε θα ξέρω τι να ψάξω στην Ιστορία.»³¹⁰.

Η ίδια διανοητική διαδρομή ακολουθήθηκε και από τον Βέμπερ. Ειδικότερα: Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η νεωτερικότητα, αποτελεί –κατά τον ίδιο- το αποτέλεσμα της διαδικασίας απομάγευσης ή εξορθολογισμού του κόσμου, η οποία διέπει το σύνολο σχεδόν των πτυχών του ανθρώπινου βίου. Στην ευρύτερη αυτή διαδικασία της ανάδυσης της μοντέρνας κοινωνίας στην Δύση εγγράφεται και ο σύγχρονος καπιταλισμός αποτελώντας μια, ιδιαίτερα σημαντική, έκφανση της. Η

³⁰⁷Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 234-236.

³⁰⁸Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 42.

³⁰⁹Μαρξ. Κ (1989), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Τόμος Α')*, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής, σ. 70.

³¹⁰Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura, σ. 39. Βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Δημούλης. Δ (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 89-92.

ένταξη του αυτή στο κατανοητικό πλαίσιο του εξορθολογισμού, το οποίο κατασκευάστηκε προκειμένου να συμβάλλει στην προσπάθεια επιστημονικής εξέτασης του ιστορικού –σε σχέση με τον Βέμπερ- παρόντος, καθοδηγεί και την ιστορική διερεύνηση των αιτιών της γέννησής του. Η έννοια του εξορθολογισμού επιτρέπει, λοιπόν, την οριοθέτηση του ερευνητικού πεδίου, καθώς χάρη σ' αυτήν καθίσταται δυνατό να επιλεγούν ορισμένες από τις άπειρες αιτίες που πιθανώς συνέβαλαν στην διαμόρφωση του σύγχρονου καπιταλισμού. Στην βάση αυτή η συγκεκριμένη ιστορική έρευνα ελέγχει την ορθότητα ή μη των (κατ' αρχήν πρόσφορων) αιτιακών σχέσεων, για να ασκήσει την κρίση του καταλογισμού. Έτσι, ο Βέμπερ στις σχετικές μελέτες του επιδίωξε να εξηγήσει αιτιακά την ιστορική προέλευση του σύγχρονου καπιταλισμού από την ιδιαίτερη σκοπιά της διαδικασίας απομάγευσης του κόσμου και της δυτικής ορθολογικότητας³¹¹.

Συνεπώς, το περιεχόμενο των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ για τη γέννηση του καπιταλισμού δεν εξαρτάται μόνο από τη διαφορετική μεθοδολογία τους και τη διαφορετική εννοιολόγηση του οικονομικού αυτού συστήματος, αλλά και από την ιδιαίτερη οπτική του καθενός για την σύγχρονή του κοινωνική πραγματικότητα. Η επιλογή και η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στην εκμεταλλευτική φύση του καπιταλισμού από τον Μαρξ και στην κατίσχυση του έλλογου στοιχείου και εν τέλει της εργαλειακής ορθολογικότητας από τον Βέμπερ συνδέονται στενά με το ιδιαίτερο γνωστικό ενδιαφέρον κάθε στοχαστή. Και το γνωστικό αυτό ενδιαφέρον σχετίζεται ισχυρά με τις εν μέρει διαφορετικές πολιτισμικές αξίες που οι δύο στοχαστές ενστερνίζονται ή με τον διαφορετικό τρόπο που τις ερμηνεύουν. Συγκεκριμένα, ο Μαρξ πίστευε στην δυνατότητα άρσης -μέσω της προλεταριακής επανάστασης- των κοινωνικών αδικιών που δομικά παράγει και αναπαράγει ο καπιταλισμός και στην δυνατότητα εδραίωσης μια πιο δίκαιης και ελεύθερης κοινωνίας, δηλαδή του κομμουνισμού, ενώ ο Βέμπερ ήθελε να προασπιστεί τις αξίες «του ορθολογισμού και της ελευθερίας», οι οποίες την εποχή εκείνη «στη Δύση βρισκόταν σε κίνδυνο.»³¹².

³¹¹Για την προβληματική αυτή βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 96-97.

³¹²Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 34. Αξίζει να παρατεθεί ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα, καθώς συμπυκνώνει με εύστοχο τρόπο αρκετά σημεία της ανάλυσης που μόλις προηγήθηκε: «[Για τον Βέμπερ] η βαθιά προσωπική του δέσμευση στο σκοπό του ορθολογισμού και της ελευθερίας ήταν εκείνη που καθοδηγούσε και την ίδια την επιλογή των ζητημάτων που μελετούσε. Η έρευνά του δεν άφηνε καμία αμφιβολία ότι ο ορθολογισμός και η ελευθερία στη Δύση βρισκόταν σε κίνδυνο.»

Σκοπός της σύγκρισης των διαφορετικών μεθοδολογικών επιλογών και του διαφορετικού εννοιολογικού προσδιορισμού του καπιταλισμού από τον Μαρξ και τον Βέμπερ είναι αφενός η εξασφάλιση θεωρητικής συνοχής της συνολικής επιχειρηματολογίας της παρούσας εργασίας και αφετέρου η προσπάθεια να αναδειχθεί ο πλούτος της σκέψης τους για την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η ιδιαίτερη σύλληψη της οποίας εκ μέρους τους όχι απλώς είναι εκείνη που επιτρέπει την διερεύνηση της γέννησης του καπιταλισμού, αλλά επί πλέον καθίστα κατανοητές τις σύνθετες νοηματικά ιστορικές προσεγγίσεις τους. Στην συνέχεια θα απομονωθούν και θα συγκριθούν οι σημαντικότερες -με βάση την οπτική του γράφοντος- πτυχές των σχετικών τοποθετήσεων του Μαρξ και του Βέμπερ. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυση που ακολουθεί σε καμία περίπτωση δεν πραγματεύεται εξαντλητικά το υπό εξέταση αντικείμενο και δεν διεκδικεί καμία πληρότητα.

Σύμφωνα με τον Μαρξ το κυριότερο γνώρισμα της μακράς αυτής ιστορικής διαδικασίας, η οποία διήρκεσε από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, είναι ο χωρισμός των παραγωγών από τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή τους μέσα παραγωγής και ειδικότερα «η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη του.»³¹³. Η βίαιη αυτή διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα αφενός την διάλυση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης και την αντικατάστασή του από την «σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία» και την ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωσή της, και αφετέρου την δημιουργία του –τόσο αναγκαίου για την βιομηχανία των πόλεων- προλεταριάτου³¹⁴. Η βεμπεριανή προσέγγιση αποδέχεται σε γενικές γραμμές το πόρισμα αυτό της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Μάλιστα, μπορεί να θεωρηθεί ότι κατά μια έννοια προεκτείνει την θεματική του χωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους στην θεσμική οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας: στο νεωτερικό κράτος³¹⁵. Βέβαια, ο Βέμπερ, παρότι θεωρεί ότι η διαδικασία της απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού είναι εξαιρετικά σημαντική, δεν την ιεραρχεί όπως ο Μαρξ, ο οποίος την ανάγει εν τέλει στην ουσία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Πέρα από την απόκλιση

³¹³Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 741.

³¹⁴Ibid, σ. 757.

³¹⁵Weber, Μ (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση: «Για τη διατήρηση κάθε εξουσίας με τη βία ... διοικητικές οργανώσεις του παρελθόντος.», σ. 100-101 και σ. 102.

αυτή υπάρχουν και ορισμένες επιμέρους διαφοροποιήσεις των δύο στοχαστών όσον αφορά το εν λόγω ζήτημα, οι οποίες, όμως, δεν αλλοιώνουν την ανωτέρω εικόνα³¹⁶.

Η απαλλοτρίωση αυτή του αγροτικού πληθυσμού είχε ως συνέπεια την ταχύτατη διαμόρφωση μιας πολυπληθούς εργατικής τάξης, η οποία αφενός δεν μπορούσε στο σύνολό της να ενταχθεί άμεσα στην παραγωγική διαδικασία και αφετέρου αδυνατούσε να προσαρμοστεί στον τρόπο ζωής της αναδύομενης αστικής κοινωνίας και στην πειθαρχία που αυτή απαιτούσε³¹⁷. Η προσαρμογή αυτή επιβλήθηκε σταδιακά από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα μέσω των νόμων ενάντια στην αλητεία και μέσω βίαιων πρακτικών³¹⁸. Η διαδικασία αυτή από κοινού με εκείνη της απαλλοτρίωσης εξηγούν σύμφωνα με τον Μαρξ τον ιστορικό σχηματισμό των διττά ελεύθερων εργατών, θέση την οποία φαίνεται να ενστερνίζεται ο Βέμπερ ως έχει³¹⁹. Θα μπορούσε μόνο να προστεθεί ότι σύμφωνα με την προσέγγισή του η προτεσταντική ηθική και ιδίως το νέο επαγγελματικό ήθος που καλλιέργησε και ο εγκόσμιος ασκητισμός της συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός πειθαρχημένου και παραγωγικού εργατικού δυναμικού, το οποίο ήταν απαραίτητο για τις απαιτήσεις της καπιταλιστικής οικονομίας³²⁰.

Καθώς, όμως, η ανάλυση της διαδικασίας απαλλοτρίωσης και πειθάρχησης μπορεί να εξηγήσει μόνο τη δημιουργία προλετάρων και μεγάλων γαιοκτημόνων, ο Μαρξ πραγματεύεται στη συνέχεια το ζήτημα του ιστορικού σχηματισμού της αστικής τάξης. Η τοποθέτησή του μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Αρχικά διαμορφώθηκε «μια τάξη πλούσιων ... «κεφαλαιοκρατών παχτωτών»», εξέλιξη η οποία οφειλόταν -εκτός από την απαλλοτρίωση των αγροτών- στην «επανάσταση στη γεωργία» και στις διακυμάνσεις της αξίας των πολύτιμων μετάλλων. Παράλληλα, η σταδιακή «καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας» επέτρεψε την δημιουργία της μεγάλης

³¹⁶Παραδείγματος χάριν, ο Βέμπερ θεωρεί ότι «η μετατροπή των αροσίμων εκτάσεων σε βοσκοτόπια ... υπερεκτιμήθηκε»: Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 259.

³¹⁷Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 758-759.

³¹⁸Ibid, σ. 759 και σ. 761-762.

³¹⁹Για την επί της ουσίας ταύτιση των δύο στοχαστών όσον αφορά το περιεχόμενο τόσο της έννοιας της διττά ελεύθερης εργασίας όσο και της διαδικασίας πειθάρχησης του προλεταριάτου: Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 235 και σ. 259-260 αντίστοιχα.

³²⁰Βλ. σ. 59 της παρούσας εργασίας. Επίσης, ο Βέμπερ αναφέρει χαρακτηριστικά: «Έργο του πουριτανικού ασκητισμού ήταν η αυστηρή αγγλική νομοθεσία για την πρόνοια των πτωχών, που άλλαξε ριζικά την κατάσταση. Και μπόρεσε να το κάνει αυτό, γιατί οι προτεσταντικές αιρέσεις και οι αυστηρές πουριτανικές κοινότητες πραγματικά δε γνώριζαν ανάμεσά τους κανενός είδους ζητιανιά.»: Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 155.

μανιφακτούρας, η οποία από κοινού με τα μεγάλα αγροκτήματα των «κεφαλαιοκρατών παχτωτών» αποτέλεσαν το έδαφος, στο οποίο εμφανίστηκε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η εν λόγω διαδικασία βασίστηκε στη βελτίωση των παραγωγικών μεθόδων, στη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, των πρώτων υλών και του εργατικού δυναμικού, στη μεγαλύτερη συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία και στην εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας. Οι αλλαγές αυτές επεκτάθηκαν και στη σφαίρα της κυκλοφορίας με τη σταδιακή συγκρότηση της εσωτερικής αγοράς. Μόνο, όμως, η γέννηση της μεγάλης βιομηχανίας προσέφερε στην αγορά αυτή την έκταση και την σταθερότητα που απαιτεί ο καπιταλισμός, ενώ ταυτόχρονα ολοκλήρωσε τον μετασχηματισμό της παραγωγικής διαδικασίας. Στη συνέχεια της διερεύνησής του ο Μαρξ δεν αποκλείει την προέλευση ορισμένων βιομηχανών κεφαλαιοκρατών από την κοινωνική ανέλιξη ανεξάρτητων μικρών χειροτεχνών, συντεχνιακών μαστόρων ακόμα και μισθωτών εργατών· θεωρεί, όμως, την αργόσυρτη αυτή διαδικασία ανίκανη να εξηγήσει την προέλευση της βιομηχανικής αστικής τάξης. Στρέφεται, έτσι, στις μορφές του κεφαλαίου που ιστορικά εμφανίστηκαν πρώτα, δηλαδή στο εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο. Οι μορφές αυτές, όμως, δεν οδήγησαν στη δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας, αλλά της μεγάλης μανιφακτούρας. Η τελευταία μόνο από κοινού με μια σειρά βίαιων κυρίως πρακτικών, οι οποίες θα εξεταστούν στη συνέχεια, συνετέλεσε στον σχηματισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου και της αστικής τάξης³²¹.

Στο εν λόγω ζήτημα η βεμπεριανή προσέγγιση είναι κατ' αρχάς αρκετά διαφορετική από την αντίστοιχη μαρξική. Και αυτό διότι ο Βέμπερ συνδέει στενά την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου με την διάδοση των πουριτανικών ιδεωδών χωρίς μάλιστα να διακρίνει τις διάφορες μορφές του κεφαλαίου. Ειδικότερα, η νέα αντιμετώπιση του πλούτου που συνεπαγόταν ο ασκητικός τρόπος ζωής, από κοινού με την θρησκευτική δικαιολόγηση της επιδίωξης του κέρδους και την προσήλωση στο επαγγελματικό καθήκον είχε το εξής «αναπόφευκτο πρακτικό αποτέλεσμα»: τον σχηματισμό «κεφαλαίου από τον ασκητικό εξαναγκασμό για αποταμίευση» και την δυνατότητα αξιοποίησής του με παραγωγικό τρόπο³²². Στο σημείο αυτό είναι εμφανές ότι οι προσεγγίσεις των δύο στοχαστών αποκλίνουν. Θα μπορούσε, βέβαια, να θεωρηθεί ότι η μαρξική ανάλυση του θησαυρισμού γειτνιάζει με την βεμπεριανή

³²¹Βλ. σ. 47-47 της παρούσας εργασίας.

³²²Ibid, σ. 150.

αυτή επιχειρηματολογία³²³. Η θεματική του θησαυρισμού, όμως, αντιστοιχεί στην οπτική της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, ενώ η εξέταση της πρωταρχικής συσσώρευσης γίνεται από την οπτική της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Αυτός είναι ο κύριος λόγος που ο Μαρξ δεν επαναφέρει την προβληματική αυτή στην ιστορική διερεύνηση της γέννησης του καπιταλισμού³²⁴. Με βάση το 24^ο κεφάλαιο του Κεφαλαίου θα μπορούσε να υποθεθεί απλώς ότι σύμφωνα με τον Μαρξ το βεμπεριανό αυτό επιχείρημα αποτυπώνει μια περιθωριακή ή δευτερεύουσα –έστω- πλευρά της συγκεκριμένης ιστορικής κίνησης.

Η απόκλιση αυτή, όμως, όσον αφορά τον σχηματισμό της μεγάλης βιομηχανίας και της αστικής τάξης δεν εξαντλεί ούτε την βεμπεριανή προσέγγιση ούτε την σύγκρισή της με την αντίστοιχη μαρξική. Πρώτον, η δραστική υποχώρηση του ρόλου της οικιακής οικονομίας και η συμβολή της στην διαμόρφωση της μανιφακτούρας, όπου συγκεντρώνονται μέσα παραγωγής, πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό, και στη συνέχεια του εργοστασίου γίνεται αποδεκτή και από τους δύο στοχαστές. Δεύτερον, ο Βέμπερ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις τεχνικές συνθήκες που επέτρεψαν την γέννηση του καπιταλισμού, δηλαδή στην τεχνολογική πρόοδο (: εξέλιξη των εργαλείων και μηχανοποίηση της παραγωγής) από κοινού με την χρήση του γαιάνθρακα και του σιδήρου. Επί πλέον, διευρύνει τον εν λόγω προβληματισμό αφενός προσθέτοντας τον έλλογο χαρακτήρα της τεχνικής και αφετέρου την εκτεταμένη αξιοποίηση των επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγική διαδικασία. Τρίτον, υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες όσον αφορά τον απαραίτητο για τον καπιταλισμό σχηματισμό της αγοράς και αναδεικνύει την ανεπάρκεια της ζήτησης πολεμικού υλικού και ειδών πολυτελείας και την κρισιμότητα της συμπερίληψης σ' αυτήν των μαζικών κοινωνικών αναγκών. Και τέταρτον, επισημαίνει την συμβολή της (δυτικής) πόλης και της ανάδυσης των εθνικών κρατών στη γέννηση του καπιταλισμού και τη διαμόρφωση της αστικής τάξης³²⁵. Το τελευταίο αυτό σημείο μπορεί μάλιστα να θεωρηθεί ότι αναπτύσσει την θεματική της αντίθεσης της πόλης και της υπαίθρου, η οποία διατρέχει την μαρξική ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης. Οι πτυχές αυτές της βεμπεριανής προσέγγισης για τη γέννηση του καπιταλισμού όχι μόνο δεν

³²³Βλ. σ. 31 της παρούσας εργασίας.

³²⁴Ενδεικτικά, για την απομάκρυνση του Μαρξ από την προβληματική αυτή βλ. και το ακόλουθο απόσπασμα: «Η πρωταρχική αυτή συσσώρευση παίζει στην πολιτική οικονομία ... κάθε άλλο παρά ειδυλλιακές ήταν.» σε Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 738-739.

³²⁵Για τα παραπάνω βλ. το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας και ιδίως την δεύτερη ενότητά της.

έρχονται σε αντίθεση με τα πορίσματα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, αλλά καθιστούν σαφέστερο, συμπληρώνουν και διευρύνουν τον προβληματισμό της.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, όμως, για τον σχηματισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου και της αστικής τάξης δεν επαρκούσε από μόνη της η διαδικασία εκείνη που οδήγησε στην εμφάνιση της μεγάλης μανιφακτούρας. Ήταν απαραίτητη η συνδρομή ορισμένων πρακτικών, οι οποίες στηρίζονταν είτε στην «ωμή βία» είτε στην «οργανωμένη βία της κοινωνίας», δηλαδή στην κρατική εξουσία. Στις πρακτικές αυτές ή αλλιώς στις χαρακτηριστικές μεθόδους της πρωταρχικής συσσώρευσης ο Μαρξ περιλαμβάνει: την κατάκτηση και εκμετάλλευση των αποικιών, τη διόγκωση των δημοσίων χρεών, το άμεσο συναρτώμενο με αυτήν φορολογικό σύστημα, τα μέτρα προστατευτικής πολιτικής της εθνικής οικονομίας και, τέλος, το δουλεμπόριο³²⁶. Για τον Βέμπερ, αντιθέτως, τόσο η αποικιακή πολιτική όσο και η δουλεία διαδραμάτισαν μικρό μόνο ρόλο στη διαμόρφωση του δυτικού καπιταλισμού³²⁷. Η διαφωνία του αυτή φαίνεται να επεκτείνεται και στους υπόλοιπους παράγοντες, οι οποίοι περιγράφουν μια κρατική οικονομική πολιτική που αντιστοιχεί εν πολλοίς στον μερκαντιλισμό. Και αυτό διότι σύμφωνα με τον Βέμπερ οι δύο μορφές της πολιτικής αυτής, δηλαδή ο μονοπωλιακός και ο εθνικός μερκαντιλισμός, είχαν μικρή μόνο συμβολή στη γέννηση του καπιταλισμού. Υποστηρίζει, αντιθέτως, ότι ο τελευταίος δεν προέκυψε τόσο ως αποτέλεσμα κρατικής ενίσχυσης, αλλά σχετιζόταν περισσότερο με την οικονομική δραστηριότητα του τμήματος εκείνου των επιχειρηματιών που διατήρησε την ανεξαρτησία του έναντι της κρατικής εξουσίας³²⁸. Βέβαια, η διεξοδικότερη προσέγγιση του ζητήματος αυτού, η εκτίμηση του εύρους της διαφωνίας αυτής των δύο στοχαστών και η συναρτώμενη μ' αυτήν αποτίμηση της συγκεκριμένης συνεισφοράς καθενός στην γνώση της εν λόγω πτυχής του υπό εξέταση αντικειμένου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, επειδή αφενός προϋποθέτει να διασαφηνιστούν ορισμένα πιο εξειδικευμένα ζητήματα ορολογίας και αφετέρου τοποθετείται μάλλον πέραν της οπτικής της κοινωνικής θεωρίας και εντός εκείνης της οικονομικής επιστήμης.

³²⁶Βλ. σ. 47 της παρούσας εργασίας.

³²⁷Βλ. σ. 62 της παρούσας εργασίας.

³²⁸Βλ. σ. 66-67 της παρούσας εργασίας.

Μέχρι το σημείο αυτό της σύγκρισης των δύο προσεγγίσεων εξετάστηκαν παράγοντες που συνέβαλαν στη γέννηση του καπιταλισμού, οι οποίοι κατά κύριο λόγο αποτελούν τμήμα της βάσης, των υλικών, δηλαδή, συνθηκών της ζωής. Ο Μαρξ, όμως, αναδεικνύει την επίδραση που είχαν στην εν λόγω διαδικασία μια σειρά από γεγονότα που με βάση το ίδιο σχήμα κατατάσσονται στο εποικοδόμημα: η νομοθετική μετατροπή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, η ένδοξη επανάσταση του 1688 και η πολιτική μεταβολή που αυτή προκάλεσε, η νομοθεσία που αποσκοπούσε στην πειθάρχηση του προλεταριάτου, η –εχθρική προς τον εργάτη– κρατική παρέμβαση για την ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, τον μισθό και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, αλλά και οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο. Για τον λόγο, αυτό ισχυρίζεται ότι η κρατική εξουσία αποτελεί «ουσιαστικό στοιχείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης»³²⁹, η οποία συνιστά, επί πλέον, μια «οικονομική δύναμη», καθώς χωρίς την παρέμβασή της θα ήταν αδύνατη η γέννηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως αυτή συντελέστηκε ιστορικά³³⁰. Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι στην ιστορική αυτή ανάλυσή του ο Μαρξ σχετικοποιεί το σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος, καθώς το κράτος, ένα στοιχείο της υπερδομής, επιδρά καθοριστικά στην διαμόρφωση της οικονομίας.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την φαινομενική αυτή ασυνέπεια μεταξύ μαρξικής ανάλυσης και μεθόδου³³¹ παρουσιάζει η μονομέρεια του τρόπου που συλλαμβάνει ο ίδιος το σύγχρονο κρατικό φαινόμενο στο εν λόγω κείμενο. Για τον Μαρξ, όπως είδαμε, το σημαντικότερο στοιχείο της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι ο σχηματισμός των διττά ελευθέρων εργατών. Στο επίπεδο, όμως, της ιστορικής διερεύνησής του αναπτύσσει μόνο την μια πτυχή της διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας αυτής: την ελευθερία ή την αποστέρηση των παραγωγών από την ιδιοκτησία των απαραίτητων για την αναπαραγωγή τους μέσων παραγωγής. Η δεύτερη πτυχή του διττά ελεύθερου εργάτη ως ελεύθερου και ίσου προσώπου από τυπική/νομική άποψη, παρότι έχει προσδιοριστεί εννοιολογικά στο πλαίσιο της λογικής ανάλυσης, μένει ανεξέταστη στο πλαίσιο της πραγμάτευσης της ιστορικής διαδικασίας γέννησης του καπιταλισμού. Η μονομέρεια, λοιπόν, συνίσταται στο ότι ο

³²⁹Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 762.

³³⁰*Ibid*, σ. 776.

³³¹Για τον φαινομενικό χαρακτήρα της ασυνέπειας αυτής βλ. και την προτεινόμενη ερμηνεία του σχήματος τη βάσης και του εποικοδομήματος, σ. 14-16 της παρούσας εργασίας.

Μαρξ αποσκοπώντας να ασκήσει κριτική στις νομιμοποιητικές ιστορικές αφηγήσεις της αστικής πολιτικής οικονομίας ασχολήθηκε μόνο με την βίαιη πτυχή της κρατικής εξουσίας και της παρέμβασής της και όχι με την διαμόρφωση των θεσμικών προϋποθέσεων και εγγυήσεων της (τυπικά) ελεύθερης προσωπικότητας, η οποία θα απαιτούσε μια συνολικότερη επιστημονική εξέταση της νομικής και της κρατικής μορφής.

Η μαρξική αυτή προσέγγιση επιβεβαιώνεται εν μέρει από την βεμπεριανή εννοιολόγηση του κρατικού φαινομένου: «το κράτος είναι η κοινότητα εκείνη των ανθρώπων, που διεκδικεί (αποτελεσματικά) το μονοπώλιο στη νόμιμη χρήση της φυσικής βίας, μέσα σε ένα ορισμένο έδαφος»· συνιστά «μια σχέση κυριαρχίας ανθρώπων επάνω σ' ανθρώπους, μια σχέση εξουσίας, που στηρίζεται στη νόμιμη (δηλ. που θεωρείται ότι είναι νόμιμη) βία.»³³². Επί πλέον, η ιστορική διαμόρφωση και αναδιαμόρφωση του κράτους μάλλον αποτελεί προϊόν επιβολής μιας ομάδας ανθρώπων επάνω σε άλλους ανθρώπους³³³ ή με μαρξικούς όρους της κυριαρχίας μιας κοινωνικής τάξης σε κάποια άλλη τάξη. Το (νεωτερικό) κράτος, όμως, σύμφωνα με τον Βέμπερ εμφανίζεται να έχει τυπικά ουδέτερο χαρακτήρα³³⁴. Τόσο η φορμαλιστική μεθοδολογία του όσο και το ιδιαίτερο γνωστικό ενδιαφέρον του αποτελούν την βάση για την εκ μέρους του εξέταση της κρατικής αυτής μορφής. Η πραγμάτευσή της βέβαια υπερβαίνει κατά πολύ το ζήτημα της -κατά Μαρξ- (τυπικά) ελεύθερης προσωπικότητας, το οποίο, όμως, υπό μια έννοια μπορεί να θεωρηθεί ότι το συμπεριλαμβάνει. Κυρίως αναδεικνύει την σημασία δύο συγκροτητικών χαρακτηριστικών του σύγχρονου δυτικού κράτους, δηλαδή της έλλογης διοίκησης και του έλλογου δίκαιου, το οποίο διέπει τόσο την κρατική γραφειοκρατία όσο και εκτεταμένα κομμάτια του κοινωνικού βίου. Το μοντέρνο αυτό κράτος με την θεσμική αυτή μορφοποίησή του αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που συνέβαλαν στην διαμόρφωση του σύγχρονου καπιταλισμού³³⁵. Επί πλέον, ακριβώς επειδή η δημιουργία του νεωτερικού αυτού θεσμικού πλαισίου πραγματοποιείται μέσω μιας διαδικασίας που είναι παρόμοια με εκείνη του χωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, παρατηρεί ότι «η εξέλιξη του σύγχρονου κράτους ... ήταν εντελώς παράλληλη με την πορεία της εξέλιξης της καπιταλιστικής

³³²Weber. M (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 96-97.

³³³Βλ. και Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης, Γ, Ψυχοπαίδης, Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 182.

³³⁴Βλ. και *ibid*, σ. 177.

³³⁵Βλ. και σ. 66 της παρούσας εργασίας.

επιχείρησης»³³⁶. Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Βέμπερ δεν αρνείται ούτε σε γενικό θεωρητικό επίπεδο ούτε σε εκείνο της ιστορικής διερεύνησης της γέννησης του καπιταλισμού τον ρόλο της κρατικής βίας. Πιθανότατα, όμως, θεωρεί ότι η σχετική συμβολή της ήταν μικρότερη από όσο εκτιμάει ο Μαρξ. Επιδιώκει κυρίως να φωτίσει πτυχές του κράτους που σε κάθε περίπτωση -είτε μπορούν να ανευρεθούν σε σπερματική μορφή στο μαρξικό έργο είτε όχι- δεν αντιτίθεται σε αυτό· μάλλον συμπληρώνουν ορισμένες ελλείψεις του και κυρίως διευρύνουν και εμπλουτίζουν τον προβληματισμό του.

Η εδώ επιχειρούμενη σύγκριση των δύο προσεγγίσεων για τη γέννηση του καπιταλισμού δεν μπορεί παρά να ολοκληρωθεί με την εξέταση της γνωστότερης και σημαντικότερης σχετικής συμβολής του Βέμπερ, της προσθήκης, δηλαδή, της προτεσταντικής ηθικής στις αιτίες που διαμόρφωσαν το οικονομικό αυτό σύστημα. Κατ' αρχάς, όμως, πρέπει να διευκρινιστεί εν συντομία η θέση της θεματικής αυτής στο Κεφάλαιο: Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν διαδραματίζουν κανέναν απολύτως ρόλο στην μαρξική πραγμάτευση της ιστορικής διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης, ενώ οι όποιες συναφείς αναφορές γίνονται αφενός έχουν παρεμπίπτοντα χαρακτήρα και αφετέρου στηλιτεύουν την υποτιθέμενη ευσέβεια των πουριτανών³³⁷. Επί πλέον, ο Μαρξ ασχολείται με την θρησκευτική μεταρρύθμιση μόνο υπό ένα αρκετά στενό πρίσμα και ειδικότερα ως μια απλή πτυχή της διαδικασίας απαλλοτρίωσης των αγροτών από την γη τους³³⁸.

Ο Βέμπερ, όμως, πραγματεύεται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τον μετασχηματισμό τους με εντελώς διαφορετικό τρόπο και υπό μια διευρυμένη – συγκριτικά με την αντίστοιχη μαρξική- οπτική γωνία. Συνοψίζοντας την βεμπεριανή προβληματική και ανάλυση: η εδραίωση του σύγχρονου καπιταλισμού προϋποθέτει την προσαρμογή του κοινωνικού πράττειν στις απαιτήσεις του ή με άλλα λόγια την

³³⁶Weber. M (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 102. Βέβαια, ο χωρισμός αυτός όσον αφορά την κρατική οργάνωση της κοινωνίας αντί των παραγωγικών μέσων αφορά τα διοικητικά, στρατιωτικά κλπ μέσα και αντί του αγρότη αφορά τον δημόσιο υπάλληλο, τον στρατιώτη κλπ. Πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι η πορεία του κράτους και της καπιταλιστικής επιχείρησης όχι μόνο δεν ταυτίζονται, αλλά η κάθε μια ακολουθεί τους δικούς της νόμους και λαμβάνει διαφορετική μορφή: *ibid*, σ. 102-103.

³³⁷Βλ. ιδίως το εξής απόσπασμα: «Φυσικά, η μεταχείριση των ιθαγενών ... του δόθηκαν από το θεό και τη φύση»» σε Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 777-778. Από την οπτική γωνία του Βέμπερ οι διατυπώσεις αυτές του Κεφαλαίου συνιστούν αξιολογικές κρίσεις, οι οποίες δεν συμβάλλουν στην επιστημονική εξέταση του κοινωνικού αυτού φαινομένου, καθώς δεν είναι ικανές να προσφέρουν εμπειρικές γνώσεις.

³³⁸Βλ. σ. 42 της παρούσας εργασίας.

διαμόρφωση ενός οικονομικού ήθους συμβατού και κατάλληλου γι' αυτές. Βέβαια, το καπιταλιστικό πνεύμα ιστορικά δεν αποτέλεσε το αποτέλεσμα, αλλά προϋπήρχε, του αντίστοιχου οικονομικού συστήματος. Συνέδραμε μάλιστα σημαντικά στην υπερνίκηση του εμποδίου που συνιστούσαν οι παραδοσιακές κοινωνίες και ο τύπος οικονομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς που τις χαρακτήριζε και κατ' αυτόν τον τρόπο συνέδραμε, επίσης, στην ανάδυση της νέας διάρθρωσης της οικονομίας. Στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού αυτού πνεύματος συνέβαλε καθοριστικά η προτεσταντική ηθική και κυρίως οι ακόλουθες πτυχές της: ο ασκητικός τρόπος ζωής, η ιδέα του επαγγελματικού καθήκοντος και η θρησκευτική δικαιολόγηση της επιδίωξης του κέρδους. Τα πουριτανικά αυτά ιδεώδη και η διάδοσή τους ενίσχυσαν σημαντικά μια συγκεκριμένη μορφή έλλογης οικονομικής ηθικής και έναν ορισμένο ορθολογικό τρόπο ζωής. Επί πλέον, όχι μόνο λειτούργησαν νομιμοποιητικά για την καπιταλιστική εκμετάλλευση, αλλά ευνόησαν αφενός την συσσώρευση του κεφαλαίου και την διαρκή επανεπένδυσή του και αφετέρου την πειθάρχηση του προλεταριάτου³³⁹. Σχηματικά, λοιπόν, και απλουστεύοντας την συνθετότητα του βεμπεριανού αυτού επιχειρήματος, η εν λόγω αιτιακή διαδρομή θα μπορούσε να παρασταθεί ως εξής: προτεσταντική ηθική – καπιταλιστικό πνεύμα – σύγχρονος καπιταλισμός. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η προτεσταντική ηθική αναδεικνύεται από τον Βέμπερ ως μια από τις πολλές αιτίες για την ανάδυση του υπό εξέταση κοινωνικού φαινομένου.

Οι διάφορες μορφές προτεσταντισμού, βέβαια, δεν αποσκοπούσαν στην διαμόρφωση ούτε του καπιταλιστικού πνεύματος ούτε του αντίστοιχου οικονομικού συστήματος. Και αυτό διότι οι αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα των αιρέσεων αυτών είχαν κατά κύριο λόγο θεολογικό χαρακτήρα. Πρόκειται, αντιθέτως, για τις «απρόβλεπτες και ακριβώς αθέλητες συνέπειες»³⁴⁰ των θρησκευτικών αυτών πεποιθήσεων και πρακτικών που αφορούσαν το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Τα αποτελέσματα αυτά μάλιστα εκτός του ότι δεν ήταν ηθελημένα στράφηκαν εναντίον της αιτίας που τα προξένησε³⁴¹. Με την εδραίωση και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου

³³⁹Για την σχέση προτεσταντισμού και κράτους: «Κανονικά όμως ο προτεσταντισμός είναι εκείνος, που ... προβλημάτων της πολιτικής ηθικής.» σε Weber. M (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 162-163.

³⁴⁰Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 79. Βλ. και Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 120-121.

³⁴¹Βλ. και Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 153.

παραγωγής η προτεσταντική ηθική καθίσταται περιττή ή με τα λόγια του Βέμπερ: «ο νικητής καπιταλισμός, οπωσδήποτε αφότου στηρίζεται στη δύναμη των μηχανών, δεν έχει πια ανάγκη από την» υποστήριξη του πνεύματος αυτού «του θρησκευτικού ασκητισμού». Η τήρηση πλέον του επαγγελματικού καθήκοντος ή ευρύτερα της εργασιακής πειθαρχίας δεν σχετίζεται «με τις ύψιστες πνευματικές και πολιτιστικές αξίες», αλλά μάλλον γίνεται «αισθητή υποκειμενικά σαν οικονομικός εξαναγκασμός»³⁴². Στο σημείο αυτό είναι δυνατό να συνδεθούν εκ νέου οι προσεγγίσεις των δύο στοχαστών, μιας και ο Μαρξ διατυπώνει την εξής παραπλήσια θέση: στην ώριμη καπιταλιστική οικονομία οι εργάτες έχουν πλέον προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις του συστήματος της μισθωτής εργασίας, προσαρμογή την οποία διασφαλίζει κατά κύριο λόγο «ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων»³⁴³. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν στον Βέμπερ η προσαρμογή ή η πειθαρχία του προλεταριάτου στην περίοδο της ιστορικής διαμόρφωσης του καπιταλισμού ήταν το συνδυασμένο αποτέλεσμα της προτεσταντικής ηθικής και της κρατικής επιβολής, ενώ στον Μαρξ μόνο της δεύτερης, στον εδραιωμένο καπιταλισμό τον ρόλο αυτό -και στους δύο στοχαστές- διαδραματίζει κυρίως η δραστικότητα της οικονομικής δομής.

Ο ίδιος ο Βέμπερ τονίζει ότι η μελέτη του για την προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού δεν αποσκοπούσε να υποκαταστήσει μια μονόπλευρη υλιστική προσέγγιση με μια «μονόπλευρη ιδεαλιστική αιτιακή εξήγηση του πολιτισμού και της ιστορίας». Άλλωστε, εξίσου απαραίτητη είναι και η διερεύνηση της επιρροής που άσκησε στην διαμόρφωση του προτεσταντικού ασκητισμού «το σύνολο των κοινωνικών όρων του πολιτισμού και ιδιαίτερα των οικονομικών» συνθηκών της ζωής³⁴⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται εμφανές ότι σύμφωνα με τον Βέμπερ, αλλά ακόμη και με βάση την ερμηνεία του μαρξικού σχήματος της βάσης και του εποικοδομήματος που υποστηρίχτηκε στην παρούσα εργασία, οι ιδέες και η οικονομία συνδέονται με μια σχέση αμοιβαίου καθορισμού³⁴⁵. Η διαφορά των δύο στοχαστών έγκειται στο ότι ο Μαρξ ιεραρχεί τους διάφορους κοινωνικούς παράγοντες, ενώ ο Βέμπερ όχι. Οι μεθοδολογικές αυτές επιλογές τους, όπως φάνηκε

³⁴²Ibid, σ. 158.

³⁴³Μαρξ, Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 762.

³⁴⁴Weber, Μ (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 159-160.

³⁴⁵Ο Βέμπερ φαίνεται πως δέχεται «μια ενδιάμεση τοποθέτηση σύμφωνα με την οποία οι ιδέες των ανθρώπων αντιμετωπίζονται, ταυτόχρονα, και ως προϊόντα του κοινωνικού τους περιγύρου και ως αυτοδύναμες οντότητες»: Craib, Ι (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 213.

από την παρουσίαση και τη σύγκριση των προσεγγίσεών τους για τη γέννηση του καπιταλισμού, αποτυπώνονται στην όλη επιχειρηματολογία τους. Η εν λόγω μελέτη, λοιπόν, για την προτεσταντική ηθική και το καπιταλιστικό πνεύμα δεν αμφισβητεί στο σύνολό του το μαρξικό έργο, αλλά αφενός αναδεικνύει τους κινδύνους που ενέχει μια λανθασμένη χρησιμοποίηση του ιστορικού υλισμού, όπως άλλωστε και των υπόλοιπων νοητικών σχημάτων, για την εμπειρική κοινωνική έρευνα και αφετέρου επεκτείνει γόνιμα τον προβληματισμό της κοινωνικής θεωρίας για τη γέννηση του καπιταλισμού. Μπορεί, βέβαια, η διεύρυνση αυτή να μην ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο του μαρξιστικού διαλόγου· αυτό, όμως, δεν συνεπάγεται ότι έρχεται σε αντίθεση μαζί του ή τουλάχιστον με μια ορισμένη ερμηνευτική κατεύθυνση για την κατανόηση του μαρξικού έργου.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την παρούσα διπλωματική εργασία και καθώς το κυρίως αντικείμενο της είναι η γέννηση του καπιταλισμού, θα αρκεστούμε σε ορισμένα καταληκτικά σχόλια που προκύπτουν από την προηγηθείσα σύγκριση των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ πάνω στο ζήτημα αυτό. Κατ' αρχάς, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας σχετικά εκτεταμένης συγγένειας της μαρξικής και της βεμπεριανής προβληματικής. Η ανάλυση του Βέμπερ βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην αντίστοιχη μαρξική· διαφώνησε σε ορισμένα σημεία της· επεξεργάστηκε και εκτίμησε διαφορετικά άλλα· τροποποίησε ορισμένα από αυτά· και κυρίως την εμπλούτισε διανοίγοντας νέες πτυχές του υπό εξέταση φαινομένου που έπρεπε να διερευνηθούν -και ως ένα βαθμό διερευνήθηκαν. Η αρχική, λοιπόν, υπόθεση που καθοδήγησε την πορεία της εργασίας αυτής μπορεί να θεωρηθεί ότι επιβεβαιώθηκε. Στο σημείο αυτό, όμως, πρέπει να διευκρινιστεί τι σημαίνει ακριβώς η «επιβεβαίωση» αυτή και ποιες είναι οι ουσιαστικές συνέπειές της για την εξέταση της γέννησης του καπιταλισμού.

Η μαρξική προσέγγιση ακριβώς εξαιτίας του ότι επικεντρώνεται κυρίως στην διερεύνηση των υλικών συνθηκών, της βάσης, δηλαδή, των κοινωνικών σχηματισμών υπερέχει έναντι της βεμπεριανής ως προς το σημείο αυτό. Ακόμα, όμως, και όταν υπεισέρχεται στην μελέτη στοιχείων του εποικοδομήματος, αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμη. Και αυτό επειδή, παρότι τα πραγματεύεται μόνο από την σκοπιά της (προτεραιότητας της) βάσης, ταυτόχρονα προσφέρει το έδαφος για την υπέρβαση της περιοριστικής αυτής προσέγγισης. Ο Μαρξ, δηλαδή, έχοντας εξετάσει σε βάθος τον καθορισμό της υπερδομής από τις υλικές συνθήκες της ζωής έχει δημιουργήσει ορισμένες από τις προϋποθέσεις για την συνέχιση της διερεύνησης αυτής από άλλες πλέον οπτικές γωνίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κράτους στην διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης: εκεί αφενός αναδεικνύει τον κομβικό ρόλο της κρατικής εξουσίας και της παρέμβασής της στην ιστορική αυτή περίοδο, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο αποτελεί μια «οικονομική δύναμη» της κοινωνίας, και αφετέρου αφήνει ανεξέταστη, παρά τον σχετικό «υπαινισμό» του, την νεωτερική/αστική κρατική μορφή.

Εν τέλει, η «μοναδική ευρηματική σημασία» και η σπουδαιότητα του μαρξικού έργου για την κοινωνική θεωρία -τόσο γενικά όσο και για τη συγκεκριμένη συμβολή του στην επιστημονική εξέταση της γέννησης του καπιταλισμού- οφείλεται στον μερικό χαρακτήρα του. Άλλωστε σύμφωνα με τον Βέμπερ: «Το δικαίωμα ... της μονόπλευρης ανάλυσης της πραγματικότητας του πολιτισμού από ειδικές «απόψεις» ... προκύπτει προπάντων καθαρά μεθοδολογικά από το γεγονός ότι η εξοικείωση με την παρατήρηση της επίδρασης των κατηγοριών των αιτίων, που είναι ποιοτικώς όμοια, και η συνεχής χρησιμοποίησή του ίδιου εννοιολογικού-μεθοδολογικού μηχανισμού, παρέχουν όλα τα πλεονεκτήματα του καταμερισμού της εργασίας.»³⁴⁶. Και καθώς ο Μαρξ αφιέρωσε το μεγαλύτερο τμήμα των μελετών του και της διανοητικής του προσπάθειας στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, εκλέπτυνε τα θεωρητικά εργαλεία του και εξέτασε σε βάθος την οικονομική διάρθρωση της καπιταλιστικής κοινωνίας και την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσής της. Για τον λόγο αυτό τα πορίσματά της είναι εξαιρετικά ακριβή και εύστοχα, γεγονός το οποίο αποδέχεται ο Βέμπερ μέσω ιδίως της υιοθέτησης πολλών εξ αυτών.

Η βεμπεριανή προσέγγιση για τη γέννηση του καπιταλισμού όχι μόνο δεν αντιφάσκει, αλλά μπορεί να θεωρηθεί μάλιστα πως διευρύνει και εμπλουτίζει την αντίστοιχη μαρξική. Η ένταξη του υπό εξέταση κοινωνικού φαινομένου στο κατανοητικό πλαίσιο της διαδικασίας του εξορθολογισμού ανέδειξε ορισμένες πτυχές του που ως τότε δεν είχαν θεματοποιηθεί ρητά ή τουλάχιστον με την συστηματικότητα εκείνη του Βέμπερ. Όσον αφορά τις υλικές συνθήκες που επέδρασαν στην ιστορική διαμόρφωση του οικονομικού αυτού συστήματος η συμβολή του ήταν μικρότερης σημασίας από εκείνη του Μαρξ. Μπορεί το τμήμα αυτό της σχετικής βεμπεριανής τοποθέτησης να είναι εκείνο που γειτνιάζει αμεσότερα και επηρεάστηκε περισσότερο από την αντίστοιχη μαρξική, αλλά περιέχει ορισμένες κρίσιμες καινούργιες σκέψεις για την έλλογη τεχνική και επιστήμη και ιδίως για την ορθολογική οργάνωση (και εκμετάλλευση) της τυπικά ελεύθερης εργασίας. Η μεγαλύτερη συνεισφορά του, όμως, είναι αφενός η εξέταση της σημασίας της νεωτερικής κρατικής μορφής, του έλλογου δίκαιου και της ορθολογικής διοίκησης και αφετέρου η ανάδειξη του ρόλου ορισμένων ιδεών και θρησκευτικών πεποιθήσεων και ειδικότερα της προτεσταντικής ηθικής και των πουριτανικών ιδεωδών για τη γέννηση της σύγχρονης καπιταλιστικής πραγματικότητας.

³⁴⁶Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 87.

Συνεπώς, οι δύο προσεγγίσεις από κοινού μπορεί να θεωρηθεί ότι διαμορφώνουν ένα πλούσιο πλαίσιο αναλυτικών εργαλείων και ερευνητικών πορισμάτων για το υπό εξέταση αντικείμενο. Στην εργασία αυτή δόθηκε έμφαση στα σημεία σύγκλισης των δύο στοχαστών όχι τόσο λόγω των αυθαίρετων υποκειμενικών προτιμήσεων του γράφοντος όσο κυρίως διότι πραγματικά υφίσταται –αυτό προσπαθήσαμε να αποδείξουμε- μια βαθύτερη συγγένεια της προβληματικής τους. Αυτό δεν αναιρεί τις αποκλίσεις και τις αντιθέσεις τόσο των μεθοδολογικών επιλογών τους όσο και επιμέρους θέσεών τους. Σκοπός μας άλλωστε δεν ήταν -διαμέσου της άρσης των αντιφάσεων και της συγχώνευσης των προσεγγίσεων του Μαρξ και του Βέμπερ- η παραγωγή μιας ενιαίας και πλήρους θεωρίας. Βάση της παρούσας εργασίας ήταν η λιγότερο φιλόδοξη επιθυμία να αποτελέσει μια μικρή μόνο συμβολή στην θεωρητική συζήτηση που σχετίζεται με μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας: τον καπιταλιστικό χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής και τις συνέπειές του για την συνολική διαμόρφωση των μοντέρνων κοινωνικών σχηματισμών.

Η επιθυμία αυτή του γράφοντος δεν έχει, βέβαια, επιστημονικό ή ακαδημαϊκό μόνο προσδιορισμό. Καθορίζεται από ένα ιδιαίτερο γνωστικό ενδιαφέρον, «το χειραφετητικό γνωστικό διαφέρον». Και οι αξίες από τις οποίες το ενδιαφέρον αυτό προκύπτει και οι οποίες προσδίδουν νόημα στην παρούσα εργασία διαλέγονται στενά με τις αντίστοιχες μαρξικές. Θεμέλιο, λοιπόν, της διανοητικής αυτής προσπάθειας είναι η θεώρηση του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης των κοινωνιών ως εκμεταλλευτικού και άδικου και η επιδίωξη -στην βάση της διαπίστωσης αυτής- της επίτευξης μια δικαιότερης κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, η κατ' αρχήν προτίμηση της μαρξικής θεωρίας έναντι της βεμπεριανής τόσο γενικά όσο και ως προς την εξέταση του ζητήματος της γέννησης του καπιταλισμού δεν σχετίζεται μόνο με την πολιτική αυτή τοποθέτηση, αλλά και με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, πράγμα το οποίο ευελπιστούμε -σε ένα τουλάχιστον βαθμό- να αποδείχτηκε ή να δείχτηκε πειστικά στην παρούσα εργασία. Επί πλέον, η αξιολογική αυτή στάση δεν εμπόδισε την αναγνώριση της σπουδαιότητας του βεμπεριανού έργου και της εγκυρότητας πολλών πορισμάτων του. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στην επιστημονική αρτιότητα του έργου αυτού, αλλά και στην αξιολογική εκείνη στάση του Βέμπερ υπέρ της ελευθερίας, στάση την οποία μοιράζεται με τον Μαρξ, παρότι το ειδικότερο περιεχόμενό της διαφέρει. Ιδιαίτερα μάλιστα η εκ μέρους του Βέμπερ ανάδειξη της τάσης

κυριάρχησης της εργαλειακής ορθολογικότητας στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα δεν συνεισφέρει απλώς στην κατανόηση της ίδιας και της διαδικασίας με την οποία διαμορφώθηκε ιστορικά· μπορεί ακόμα να προσφέρει χρήσιμα αναλυτικά εργαλεία, τα οποία είναι δυνατό να αξιοποιηθούν θεωρητικά και πρακτικά από το κίνημα εκείνο που μάχεται για την κατάργηση του σημερινού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας· που αγωνίζεται για την άρση των κοινωνικών αδικιών που δομικά παράγει και αναπαράγει ο καπιταλισμός και την εδραίωση μια πιο δίκαιης και ελεύθερης κοινωνίας, δηλαδή του κομμουνισμού.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

- Γκράμισι. Α (2008), *Ιστορικός Υλισμός. Τετράδια της Φυλακής*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μαρξ. Κ, Ένγκελς. Φ (2004), *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ. Ο Λούντβιχ Φόϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερατώ.
- Μαρξ. Κ, Ένγκελς. Φ (2004), *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Μαρξ. Κ (1989), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Τόμος Α')*, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.
- Μαρξ. Κ (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ. Κ (1978), *Το Κεφάλαιο (τόμος πρώτος)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σταμάτης. Κ. Μ (1995), *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Συλλογικό, Επιμέλεια: Δημούλης. Δ (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Συλλογικό, Επιμέλεια: Κουζέλης. Γ, Ψυχοπαίδης. Κ (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος.
- Χάινριχ. Μ (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Αθήνα: Εκδόσεις futura.
- Althusser. L (2015), *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Εκδόσεις Εκτός Γραμμής.
- Colliot-Thelene. C (2005), *Ο Max Weber και η ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Craib. I (2012), *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Marx. Κ (1982), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος.

Weber. M (1991), *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Weber. M (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Weber. M (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Weber. M (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Άρθρα και Επιστημονικές συμβολές

Κουζέλης. Γ, «*Η μέθοδος παρουσίασης (Darstellung) στο Κεφάλαιο*» (θέσεις 2007)

Κουζέλης. Γ, *Λογική της ανάπτυξης: περί ανακατασκευής*, σ. 217-237 σε: Συλλογικό, Επιμέλεια: Πούλος, Π (1996), *Περί κατασκευής (τοπικά β')*, Αθήνα: Νήσος.

Πρόσθετη Βιβλιογραφία

Φαράκλας. Γ (2018), *Η λογική του κεφαλαίου. Μια κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Ψυχοπαίδης. Κ (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη.